

ВОЈНОПОЛШТИЧКА СИТУАЦИЈА ДО КРАЈА АВГУСТА 1943.

Крајем 1942, после победа антихитлеровске коалиције код Стаљинграда и у Африци, дошло је до преокрета тока II светског рата. Са овим победама антифашистичке снаге су пошле у офанзиву на свим фронтovima.

Пораз у Африци је у руководству нацистичке Немачке побудио сумњу да би могло доћи до иокрцавања на Балкану,¹ па је значај Србије порастао, нарочито значај њених комуникација долином Мораве, које су кључ за господарење Балканом. Осим тога, рудно богатство Србије имало је непроцењив значај за Немачку ратну привреду. Кад се ово има у виду, постају јасна упорна настојања немачких трупа да по сваку цену униште народноослободилачки покрет и разоружају четнике на територији Југославије.

Њихови покушаји да у таку 1942. униште НОП у Србији нису уродили плодом, штавише, НОП је у јесен 1942. био још масовнији

Неуспеси у борби против НОП-а натерали су немачке команданте на Балкану и у Србији да крајем 1942. преиститају систем окупационе управе, односно систем њеног војног обезбеђења. У том циљу организовано је више инспекцијских обилазака окупационих установа у Србији (о чему је било речи у делу рада о 1942. години), а о свему томе извештаван је Хитлер. Као први резултат после тих саветовања уследило је раздвајање функције команданта немачких трупа у Хрватској, коју је до тада вршио војноулравни командант Србије.

Истовремено је дошло до још веће концентрације Хитлерове власти. Поред функције канцелара и врховног команданта преузео је још и дужност команданта копнене војске.

Како су партизански покрети током 1942, нарочито у Југославији и СССР-у, представљали озбиљног и јаког противника, Хитлер је, да би ослободио своје трупе било какве одговорности пред акцијама у устаничким областима, издао крајем новембра 1942. упутства „О поступку, приликом борби са бандама“, у којима је дао пуну подршку војницима Вермахта да неограничено и безобзирно могу вршити зло-

¹ О могућности искрцавања на Балкану први пут је разговарано у Хитлеровом главном стану 12. XII 1942. Шеф оперативног штаба Вермахта Јодл је, приликом разговора о ситуацији на фронтovima, напоменуо да постоји могућност да се Енглези искрцају негде ка територији неточног средоземља, али да не верује да ће се то догодити пре пролећа 1943, са чим се сложио и Хитлер. *Lagebesprechungen im Führerhauptquartier*, 1962, Stuttgart, С 61-62.

чине над цивилним становништврм устаничких области, не осврћући се на било какве међународне ратне конвенције.²

Ова Хитлерова упутства су разрађена у Кајтеловој наредби од 16. децембра 1942, у којој се, између осталог, каже:

„Ако се та борба против банди, како на Истоку тако и на Балкану, не буде водила са свим најбруталнијим средствима, то у догледном времену неће више бити довољне расположиве снаге да буду господар ситуације. Због тога је трупа овлашћена и обавезна да примени у тој борби такође против жена и деце свако средство без ограничења, ако оно води успеху. Обзири било какве врсте су злочин против немачког народа и војника на фронту . . .”³

Истовремено, због пораза својих трупа у Африци, Хитлер је посветио посебну пажњу Балкану, јер је очекивао да ће Енглези извршити десант баш на Балкану и да ће њихово искрцавање подржати или припадници НОП-а или четници у Југославији. Због тога је, да би спречио очекивани десант, 28. децембра 1942, издао Заповест 47 о командовању и одбрани југоисточног простора.⁴ Овом директивом команданту Југоистока стављено је у задатак да „коначно умири позадину и уништи устанике”.^{4а} По тој наредби Штаб врховног команданта Југоистока променио је назив у Врховну команду Групе армија „Е”⁵, с тим што је командант групе био непосредно потчињен Хитлеру. У Немачком војничком руководству на Балкану дошло је до извесних промена, али врховни командант, генерал-пуковник Лер је и даље остао. Такође је и командујући генерал и војни заповедник Србије, генерал артиљерије Паул Бадер, задржао то место и даље је остао потчињен Леру. Овим Хитлеровим наређењем Команда Југоистока је осамостаљена, појачана новим јединицама и подигнута на степен Групе армија, а у случају инвазије предвиђено је да командује италијанским и бугарским трупама. Ради осамостаљења, командан-

² На саветовању 1. децембра 1942. године, поводом ових упутстава Хитлер је, између осталог, рекао: „Носиоцу оружја треба дати апсолутну гаранцију, не ограђујући се општим фразама и заштити га од позадине да не би потом, јадник, казао бићу позван на одговорност. Шта да се, на пример, уради ако се свиња забарикадира у кући а у њој су жене и деца? Може ли се запалити кућа или не? Ако запалиш, изгореће и невини. У таквим случајевима не треба да буде колебања, треба запалити.” На то је Јодл додао: „О томе овде нема ни говора. У току борбе они могу да раде шта хоће, да вешају за врат или за ноге, могу м да черече . . .”

Потом је Хитлер наставио: „Ипак, у принципу, треба унети тачку по којој ако човек, у складу са својим уверењима, примењује најсуровије мере ради испуњавања своје дужности, треба да зна да је право у потпуности на његовој страни и да ће за своје акције у сваком случају бити подржан” (*Lagebesprechungen im Führerhauptquartier*. Stuttgart, 1962, 39—41).

³ У оригиналу: „Wenn dieser Kampf gegen die Banden Sowohl im Osten wie auf dem Balkan nicht mit dem aller brutatetsten Mitein geführt, so reichen in absehbarer Zeit die verfügbaren Kräfte nicht mehr aus, um dieser Pest Herr zu werden. Die Truppe ist daher berechtigt und verpflichtet, in diesen Kampf ohne Einschränkung auch gegen Frauen und Kinder jedes Mittel anzuwenden. Wenn es nur zum Erfolg führt. Rücksichtslos, gleich welcher Art, sind ein Verbrechten gegen das deutsche Volk und den Soldaten an den Front...” (*Lagebesprechungen ...* S. 39).

⁴ АВИИ, НА, 41 Ц-4/876.

^{4а} W. Hubatsch, n. d. s. 209.

⁵ Исто, 41 Б-2/1-69. Са променом икена нестало је такође и ознаке АОК 12.

ту Југоистока Јеру потчињене су немачке јединице сва три вида оружаних снага и окупационе установе.

Што се тиче Србије, није дошло до неких битних промена у немачкој окупационој управи, али су зато извршена померања немачких трупа ка Неретви и Сутјесци, где су се водиле одлучујуће битке са Главном оперативном групом Врховног штаба. У Србији су се почетком 1943. све немачке војне и полицијске, као и реакционарне српске снаге бориле против НОП-а. Упркос томе, НОП је све више освајао симпатије народа и борио се против свих противника несмањеном жестином, било да је реч о Немцима, Бугарима, квислинзима или четницима. Снаге које су се бориле против НОП-а нису биле монолитне. Немачке трупе прогониле су четнике иако су Абвер и елужба безбедности стално контактирали са њима и међу њима имали своје људе. Абвер се залагао за сарадњу са четницима, док је Гестапо био противник сваке сарадње. Четници су избегавали борбу са Немцима под изговором да не страда српски народ, иако су сами вршили злочине над сопственим народом. Између четника и Српског добровољачког корпуса водио се огорчен рат, јер су ове две војне формације имале различита гледишта о питању уређења будуће Југославије. Ове супротности добиле су у Србији облике перманентне борбе између ових двеју група.

Између Српске државне страже и четника владали су прилично добри односи и већина официра СДС била је наклоњена четничком покрету. Уз прећутну сагласност СДС, четници су од квислиншких органа постепено преузимали власт на селу.

Све поменуте војне групације спроводиле су терор и злочинства над српским народом. Једино се НОП стављао у заштиту широких маса неопредељеног народа, што је знатно доприносило његовом угледу и све већем ^{определени}вању маса за НОП. Међутим, однос снага још је био несразмеран и у корист противника НОП-а, иако је у Србији знатно мање било немачких трупа у поређењу са 1942. годином.

Због концентрације немачких трупа за напад против Главне оперативне групе Врховног штаба, почетком 1943. повучене су из Србије: SS-дивизија „Принц Еуген“ и 717. дивизија, у априлу 704. пешадијска дивизија претворена је у 104. ловачку дивизију.⁶ Крајем јуна и она је пребачена у Грчку. Њу је у источној и западној Србији

⁶ После одласка последњих делова SS-дивизије „Принц Еуген“ 18. јануара, смениле су је бугарске трупе. Начелник Штаба војноуправног команданта Србије тражио је попуно посадних дивизија, пре свега 704, са најмање 850 војника, а укупно је тражио 1.220 војника. Како ниоу могли бити доведени из Рајха, то је дивизија попуњена са 683 фолксдојчера. Такође је начелник Штаба разговарао са грофом Штауфенбергом да му стави на располагање 300 руских ратних заробљеника да би попунио Руски заштитни корпус. Дневни извештај командујућег генерала од 14. I и 16. I 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1165, Ш5-

Ова реорганизација имала је за циљ да се 704. дивизија, одузимањем тешких возила и опремашем са товарним коњима учини покретљивијом. Баталјони су имали по 5 чета; 3 ловачке, митралеску, тешку чету пешадијских топова и вод бацача. Саслушање Рудолфа Лефлера 28. VI 1948. у логору Зрењанин. АВИИ, НА, 13-6-39.

заменила 297. пешадијска дивизија. У Србији су се поред ових кратко време задржале 1. брдска, 181. пешадијска и 100. ловачка дивизија.⁷

На први поглед изгледа да су непријатељске војне снаге у пролеће 1943. биле прилично разређене. Међутим, војска којом је непријатељ располагао није била тако малобројна. На пример, почетком маја 1943. немачке трупе у Србији бројале су око 15.000 војника, немачка полиција имала је 4.000, бугарске трупе око 20.000, али се овај број бугарских војника, крајем јуна повећао на 30.934, јер је по захтеву Немаца у Србију пребачена још једна бугарска дивизија, која је посела територију у Србији све до Колубаре на запад, изузев Београда и Бора. Од квислиншких војних снага окупатор је имао на располагању око 13.000 припадника Српске државне страже, 3.500 припадника Српског добровољачког корпуса, око 5.000 војника Руског заштитног корпуса.⁸

Командовање квислиншким и оавезничким јединицама вршено је преко мреже штабова и официра за везу. У квислиншким јединицама ови штабови имали су улогу инспектора, који су стварно командовали тим јединицама, а официри за везу постављани су у мањим јединицама.

Општа атмосфера неповерења у нацистичком највишем руководству погодила је и неке вацистичке лојалне сараднике. У марту 1943. Хитлер је сторнирао Закон о општинској управи у Србији, који је већ Немачка врховна команда била усвојила. Истовремено је Немачка врховна команда оценила пројектовани Устав Србије као преурањен. Такође је наредила да се расформира Српски добровољачки корпус.^{8а}

Потискивање народноослободилачког покрета 1942. у појединим деловима Србије, западној, централној и источној, искористио је Дража Михаиловић да бројно ојача овоје снаге из редова заосталог сељаштва и буржоазије. У 1943. години четнички покрет је наставио са формирањем нових бригада и корпуса, својих органа власти, које су називали равнорским одборима и разних четничких организација. Број четника у првој половини 1943. веома је тешко утврдити, јер треба разликовати стварне чланове покрета од оних који су вођени на списковима. У то време у изворима се помиње цифра од 18.000. Најбројнији и најорганизованији четници били су у источној Србији.

осталим деловима Србије четничка организација се састојала у прављењу мобилизационих спискова, у одређивању чета, батаљона и бригада.⁹ Међутим, у мају и почетком јуна Дража је наредио да се по Целој Србији мобилишу сељаци и шаљу према Дрини против дивизија

⁷ *Ослободилачки рат народа Југославије*, Београд, 1963, кш. I, стр. 437.

⁸ И од ових снага један део је ангажован неколико дана касније у операцији „Шварц“. Дневни извештај командуюћег генерала од 9. V 1943. АВИИ, Мп. — В., Т-501, Р-249, С-444. и извештај од 5. VII 1943, Мф. — В., Т-331, Р-187, С-722-5.

^{8а} Мухарем Кресо, „Измјене у систему њемачког командовања и окупационе Управе у првој половини 1943“, Зборник радова са научног скупа *Неретва — Сут-Зеска*, Бгд. 1969, стр. 728—737.

⁹ Извод из извештаја Покрајинског комитета КПЈ за Србију од јуна 1943. ЦК КПЈ о војнополитичкој ситуацији и стању у НОП одредима. *Зборник* I, 5, стр. 218—220.

НОП-а. Ово мобилисаше вршено је на силу и углавном по селима, док по градовима нису успели да га спроведу.¹⁰

Овај покрет уживао је подршку Енглрске и у првој половини 1943, а преласком избегличке краљевске југословенске владе у Каиро, порасле су наде код представника овог покрета да би могли одиграти једну од значајнијих улога у случају искрцавања Енглеза на Балкану. Због тога су Немци и гајили неповерење према четницима и покушавали више пута да их разоружају у Србији. Немци су према Дражи водили променљиву политику. Као непријатељ НОП-а био им је веома користан, јер нису морали ангажовати сопствене снаге тамо где су се налазили његови одреди. Међутим, као министар војске у избегличкој краљевској влади био им је истовремено непријатељ па су га прогонили. Опасност од десанта Енглеза присиљавала их је да стварају планове како да униште четнички покрет, јер се са сигурношћу очекивало да ће овај покрет оружити подршку десанту.

Пошто су Немци у првој половини 1943. године прогонили четнике, народноослободилачком покрету било је отежано њихово раскринкавање у народу.

Четници су и у пролеће 1943. покушавали да успоставе сарадњу са Немцима. Овога пута то је покушао Калабић преко фелдкоманданта у Шапцу. Међутим, командујући генерал и војни заповедник у Србији одбио је да пошаље полицијског официра на састанак са Калабићем,¹¹ тако да до отворене сарадње Немаца и четника у првој половини 1943. није дошло, али су и даље тајно контактирали.

Истовремено је Недић био без икакве власти и без подршке становништва Србије, једном речју, марионета у рукама Немаца. Свестан свога положаја, покушао је да за себе обезбеди било какво упориште у народу, али то није могао без одобрења Немаца. Зато се 1. јануара 1943, једним меморандумом обратио командујућем генералу и војном заповеднику у Србији генералу, артиљерије Бадеру, да му дозволи увођење народних скупштина као саветодавних тела на свим нивоима.¹² Поред постојећег квислиншког апарата власти, Недић је тражио „народни“ апарат, који би му послужио као мост ка ордском народу. Наиме, Недић је желео да свом квислиншком режиму да неку политичку основу, говорећи у меморандуму о неком „народном социјализму“, који је у суштини требало да буде изграђен по узору на национал-социјализам и фашизам, а чији би темељ сачињавали имућнији сељаци.

Међутим, ове његове захтеве, као и онај за извесном аутономијом по узору на Петенову Француску, одбили су сви немачки представници, а нарочито шеф полиције окупиране Србије Мајснер. „Иако има границе и представља једну управну област“, писао је он о Србији, „ипак је њена територијална егзистенција нејасна да се не може говорити о једној држави. Захтев за политичким организовањем у форми народног покрета не може се дуже органичити само на при-

¹⁰ Исто, 225—6.

¹¹ Ратни дневник Штаба командујућег генерала и команданта војног заповедника у Србији од 7. V 1943. (Мф. — В., Т-501, Р-249, С-368 и Р-250, С-274-80.

¹² Писмо и меморандум Милана Недића командујућем генералу и војном заповеднику у Србији од 1. I 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-256, С-907-23.

вредне интересе и борбу против комуниста у датој области." Између осталог, био је мишљења да је неподношљиво да се о немачким наређењима дискутује на било каквим скупштинама ти да још није дошло време „да се српски народ укључи у изградњу «ове Европе»".¹³

Истог дана кад је Недић предао меморандум, командант Групе армија „Е" наредио је реорганизацију српских добровољачких одреда састављених од ЈБотићевих присталица, који су од тада носили назив Српски добровољачки корпус, који је располагао са пет батаљона и око 3.680 војника. Овај корпус био је директно потчињен командујућем генералу и војном заповеднику у Србији.

Кости Пећанцу, после распуштања његових одреда крајем 1942. године, било је дозвољено да задржи личну пратњу од 50 наоружаних људи, с тим да достави њихова имена.¹⁴

Иако је пред собом имао јаке и бројне противнике, НОП у Србији је почетком 1943, и поред губитака својих истакнутих представника, нарочито у Београду, пружао енергичан отпор и стално је био у офанзиви. Са изузетком једног дела западне Србије, у свим осталим крајевима дејствовали су партизански одреди.

У западној Србији и Шумадији налазили су се Ваљевски, Чачански и Космајски одред. У јуну је од ових одреда формиран Шумадијски батаљон, али су и даље постојали Шумадијски, Космајски и Чачански одред.

У источној Србији су Немци, квислинзи и четници нанели тешке губитке Пожаревачком одреду у фебруару и марту, који се упркос свим тешкоћама и даље одржао. Тимочки одред је био малобројан и ограничио се на мање акције. Половином јуна из њега је израстао Тимочки батаљон.

Цароднослободилачки покрет био је најразвијенији у јужној Србији. У јануару 1943. на овом терену су дејствовали: на левој обали Мораве: Расинеки, Јастребачки, Јабланичко-пасјачки и Кукавички, а на десној обали Црногравски одред. Од ових одреда, према инструкцијама делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића,¹⁵ почетком

¹³ Мајснерова мишљење о Недићевим предлозима од 15. I 1943. Мф. — В., Т-501, Р-256, С-924-26.

¹⁴ Дневни извештај командујућег генерала и војног заповедника у Србији од 5. I 1943. Мф. — В., Т-501, Р-24у, С-1127.

¹⁵ Светозара Вукмановића-Темпа послао је Врховни штаб да припреми постојеће партизанске снаге у Србији, за прихватање Главне оперативне групе ВШ из Босне, јер је постојао план Врховног штаба о продору у Србију. Он је био веома задовољан ситуацијом коју је затекао у Србији, о чему је писао ЦК КПЈ 8. јануара 1943; „Политичка ситуација карактерише се масовним преласком народних маса на нашу страну упркос огромних напора Драже Михаиловића и његових банди да масе придобије за себе. То му унеколико успева око Крагујевца, Јагодине и Туприје, тј. у оним мјестима где нема наше Партије. Окупатор је распустио Пећанчеве четничке одреде и има намеру да ствара већу Недићеву војску ...

Распуштени четнички одреди јако деморалисани пљачком и насиљима. Државна стража такође деморалисана и презрена од народа. Кад се томе дода да сељаци траже партизана и прижељкују нашу власт, види се јасно како се ситуација у Србији развила у нашу корист.

Па зашто онда, запитаћете, наши одреди у Србији су још увијек малобројни? Разлог томе је у првом реду застрашеност од репресалија. А било је и опортунистичког схватања појединих штабова одреда, који су враћали људе натраг

фебруара формирана су два јача партизанека одреда: 1. и 2. јужно-моравски одред. Само је Расински остао да дејствује самостално.¹⁶ Ово сједињавање мањих одреда било је од великог значаја, јер су могли да изводе знатно веће нападе на непријатеља, затим, покренули су већи део народа на борбу против окупатора, а створена је и брањена слободна територија у Топлици и Јабланици. Самим тим, у овом крају био је онемогућен јачи утицај четничког покрета.

Иако се бројно стање људства у одредима у првој половини 1943. удвостручило у поређењу са 1942, број бораца у ужој Србији износио је око 1.200.¹⁷ При томе не треба губити из вида да се велики број чланова Партије и симпатизера НОП-а налазио изван одреда и живео по градовима и селима у илегалности. На изглед малобројни, партизански одреди стално су нападали окупатора, квислинге и четнике и наносили им знатне губитке, што јасно показује и пораQT партизанских акција од 100 у јануару на 232 у марту.¹⁸

Ове акције нарочито су порасле у време почетка непријатељске контраофанзиве против Главне оперативне групе ВШ у Босни крајем јануара, јер је Главни штаб НОВ и ПО за Србију, на основу наредбе Врховног штаба, заповедио свим партизанским одредима у Србији: „1. Да сви штабови народноослободилачких партизанских одреда израде одмах конкретан план за акције и све оружане јединице одмах отпочну офанзиву.“¹⁹

Истовремено док су текле борбе у операцијама „Вајс I“ и „Вајс II“ у Србији, Немци и квислинзи покушали су да униште народноослободилачки покрет и да разоружају четнике пре пролећа. У том циљу предузели су низ операција у источној, централној и западној, док су у јужној Србији офанзиву против НОП-а предузимали Бугари, Српска државна стража к четници.

Најпре је непријатељ предузео офанзиву половином фебруара против Пожаревачко1 одреда. Биле су то јединице 704. немачке пешадијске дивизије. Још крајем 1942. немачки команданти имали су намеру да „очисте“ терен овог одреда. Погибија пуковника Хенсела, команданта 734. пука 704. пешадијске дивизије, једног официра, подофицира и војника 15. фебруара 1943. само је убрзала ову акцију. Сутрадан, 16. фебруара, почеле су операције непријатеља паљењем села Топонице и одвођењем 239 грађана из околних села на принудан рад и концентрационе логоре.²⁰

Почетком марта даље гоњење припадника НОП-а наставили су недићевци и љотићевци. Рачуна се да су само у пожаревачком крају ухапсили око 1.000 грађана. Ова друга етапа акције против Пожаре-

из разлога што не могу, како они тврде, да се побрину за смештање толиког броја људи преко зиме.

Ја лично мислим да је ситуација у Србији, Македонији и Космету таква да ћемо убрзо имати праву војску и без доласка наших снага" (*Зборник*, II, 7, стр. 294—5).

" 1« *Ослободилачки рат ...*, стр. 488—495.

" *Зборник* I, 5, 212—214.

18 АВИИ, ЧА, 44 Е-7-92 и 27-II-8/5.

1» Александар Виторовић, *Централца Србмја у НОБ*, Београд, 1967, стр. 411.

20 Дневни извештај 704. пешадијске дивизије од 16. II војном команданту Југостока. АВИИ, НА, 27 IМ/5 и *Зборник* I, 5. стр. 434, 473.

вачког одреда завршена је 2 априла ^{стрелашем} 25 ухапшених од стране добровољаца и предајом око 100 грађана Гестапоу у Пожаревцу. После тога, уместо њих дошли су четници Драже Михаиловића, који су наставили са премлаћивашем и клањем свих оних за које се сумњало да су одржавали везе са партизанима. Терор четника трајао је до лета 1943. године. У непрестаним борбама Пожаревачки одред се смањило на трећину.²¹

Удружене немачке, бугарске, квислиншке и четничке снаге такође су, у рејону Космаја почетком априла, напаале 1. шумадијски одред. Одред је после тешких борби избегао уништење, али је претрпео знатне губитке.

У фебруару 1943. обновљен је Чачански одред, али су га, одмах почетком марта, разбили четници и Српска државна стража, а четири члана Окружног комитета ухватила је крајем фебруара Српска државна стража и спровела их у Београд, где су стрељани.

У марту је обновљен Ваљевски одред, који се услед притиска непријатеља морао током априла повући у Шумадију. Такође је почетком маја поново формиран Чачански одред, који се као и Ваљевски повукао у Шумадију.

Шестог маја Главни штаб за Србију извршио је попуњавање постојећих одреда и формирао Космајски одред. Првих дана маја, пошто је стигао Чачански одред, одржано је саветовање Главног штаба за Србију са руководиоцима партизанских одреда у западној Србији и Шумадији о даљој активности и садејству ових одреда.²²

Пошто је 1. јужноморавски партизански одред формиран обједињавањем лесковачког и топличког округа у војном погледу, истовремено је одлучено да се створи заједнички Окружни комитет Партије и Скоја за та два округа. Одмах по формирању, 1. јужноморавски одред напали су Српска државна стража, добровољци и четници. Поред тога, одред је средином марта водио велику битку са Бугарима у селу Гајтан. Ту се одред поделио на два дела: један батаљон је отишао на планину Кукавицу, а други на Јастребац. Непријатељ је покушао да уништи онај део на Јастрепцу у првој половини маја. Међутим, вештим маневрисањем борци су успели да избегну опкољавање и уништавање. Бугари и Српска државна стража предузели су још једну акцију у другој половини маја, с циљем да униште 1. јужноморавски одред али и овог пута непријатељ је ударио у празно.²³

Немци су предузимали операције и против четника. Тако су половином марта предузели акцију „Хајврих“, против четника Мироева Трифуновића, која је кратко време трајала и завршила се хапшењем око „160 присталица ДМ“.²⁴

^ Већ у мају 1942. подаци указују на то да је број ухапшених Дражиних присталица почео да опада. То су били први знаци који су наговештавали радикалну промену немачке политике у односу на

²¹ А. Виторовић, *Централна Србија* ..., стр. 445—6, 451.

²² *Војна енциклопедија, Београд, 1947*, књ. 9, стр. 148—151.

²³ Миливоје Перовић, *Јужна Србија*, Београд, 1961, стр. 241—242.

²⁴ Дневни извештај командуюћег генерала и војног заповедника Србије од 20. III 1943, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-106-7.

четнике, за шта се залагала Војна обавештајна служба. Један капетан ове службе, извештавајући о својим утисцима о операцији „Шварц“, критиковао је непријатељски однос према четницима, „јер су спремни штавише да се боре против болшевизма у Русији“.^{24а}

Међутим, командујући генерал није одустајао од прогона четника, ићко су они били знатно ређи у поређењу са акцијама против народнослободилачког покрета. Бадер је подстицао Недића да и он, међу добровољцима и нарочито Српској државној стра^ки, где је Дража имао велики утицај, учествује у акцијама против Драже Михаиловића. Како су у току јула Служба безбедности и обавештајно одељење Штаба командујућег генерала утврдили да се Дражин Штаб налази северозападно од Чачка у селу Дружетићима, војни командант Србије одлучио је да почну операције против Дражиног штаба чим стигне 523. гранични полицијски пук. Ова операција је вођена под шифром „Моргенлуфт“. У акцији су учествовали: делови 297. пешадијске дивизије, која је ослобођена свих осталих задатака осим учешћа у овој операцији, затим Служба безбедности, 2. батаљон 5. моторизованог полицијског пука, један батаљон пука „Бранденбург“ и бугарске јединице.

Операција је држана у највећој тајности, тако да је трупама било забрањено да се појављују на 50 км у близини Дражиног штаба. Операција је почела 14. јула у простору Маљена и предвиђено је да траје 10 дана. Међутим, завршена је нешто раније, 22. јула. У току ове операције ухваћено је 455 људи, највећим делом суљака, а 21 кућа је спаљена.^{24б}

Када су се све ове непријатељске операције завршиле безуспешно, нацисти су завели страховит полицијски терор и извршили низ злочинастава према цивилном етановништву. Ове злочине омогућавала је и подстицала заповест о одмаздама командујућег генерала и војног команданта у Србији, генерала артиљерије Бадера од 28. фебруара 1943, која је била у духу Хитлерових упутстава од новембра 1942. године.²⁵

Одмах после проглашавања тоталног рата у Немачкој генерални опуномоћеник за привреду окупиране Србије Франц Нојхаузен издао је 20. марта Уредбу „о увођењу ратнопривредних мера“, којом је за себе задржао право да „створено право у Рајху за тотално мобилисање привреде и радне снаге може потпуно или делимично применити и за подручје ковандујућег генерала и војног заповедника у Србији и прилагодити специфичним приликама привреде и упослености на овом подручју“. У тексту је наглашено да се „обавезна служба може одредити и за радове у Рајху“.²⁶

Поред унутрашњих проблема, основна брига окупатора у Србији била је Главна оперативна група при Врховном штабу, чији су делови у априлу прешли горњи ток Дрине. Немци су претпостављали

^{24а} АВМИ, Мф. — в., Т-501, Р-249, С-553.

^{24б} Ратни дневник за 2. VII 1943. АВИИ, Мф. В., Т-501, Р-252, С-1213.

²⁵ АВИИ, НА, 27-7/2. Цео текст наредбе налази се у прилогу бр. 1.

²⁶ За радове у Рајху према уредби „О успелењу радне снаге“ долазили су у обзир мушкарци од 18—45 и неударе жене од 21—35 година старости. Лист уредаба командујућег генерала и војног заповедника у Србији од 26. III 1943.

да' ће ове снаге продрети у Србију. Стога је командујући генерал и војни заповедник у Србији наредио 104. дивизији да крене у суерет овој групи и да организује одбрану на линији Ужице-Вишеград-Кокин Брод-Ивањица-Сјеница. Њој су придодати 24. бугарска дивизија и делови 1. немачке брдске дивизије.²⁷

Ову ангажованост немачких трупа у Санцаку и Црној Гори искористили су НО одреди у Србији, па су појачали нападе на окупатора, како би што више везали немачке војне снаге у Србији да не учествују у операцији „Шварц“ против главнине НОП-а. Окупатор је на ова офанзивна дејства одговорио новим репресалијама. Ради спречавања општег устанка, који су фашисти очекивали у Србији сваког тренутка, војни заповедник у Србији наредио је 5. маја да се похapse сва лица на која се сумња да би могла учествовати у устанку. Ова операција вођена је под шифром „Олуја“.²⁸

Неки немачки команданти, као начелник Штаба Групе армија „Е“, генерал Ферч, очекивали су да ће се операција „Шварц“ веома брзо завршити немачком победом, па су предлагали да се трупе које су учествовале у овој операцији употребе касније у Србији за уништење НОП-а и разоружање четника. Чак је и командујући генерал и војни заповедник Бадер одлетио 22. маја у Сарајево да се договори са генералом Литерсом, командантом свих непријатељских снага у операцији „Шварц“, о томе које јединице може добити за „прочешљавање Србије“.²⁹ Међутим, како су немачке трупе на Сутјесци претрпеле знатне губитке, то није било могуће више учинити.³⁰

Због недостатка немачких снага, крајем јуна, начелник Штаба војног команданта Орбије Гајтнер договорио се са бугарским командантима да се граница коју ће посести бугарске јединице прошири на запад до реке Колубаре, с тим што би највећи део тих снага посео Хомоље. На поменутој територији, од линије коју су почетком 1942. запосели Бугари па до реке Колубаре, само Београд и Бор нису запоселе бугарске јединице.³¹

Половином 1942. Недић је био без икакве извршне власти, али му је немачки окупатор стално давао обећања да ће му бити учињени извесни уступци, али да то зависи од министра спољних послова Рибентропа и самог Хитлера. Скоро година дана је прошла како је он завараван лажним обећањима да ће бити позван у посету Рибентропу и да ће се том приликом разматрати питање његовог положаја. Уместо да да оставку, пошто је српски народ страдао на све стране, покушао је још једном прбко изасланика Министарства иностраних нослова Немачке да поради на томе да се његов положај ојача. Бенцлер се заузео за Недића код војног команданта Србије са образложењем да

²⁷ Наређење командујућег генерала 104. ловачкој дивизији 20. IV 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-250, С-269.

²⁸ Наређење командујућег генерала од 5. V 1943, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-418-19.

²⁹ Ратни дневник Штаба командујућег генерала од 20. V 1943. Мф. — В., Т-501, Р-249, С-381-2.

³⁰ Тако, на пример, само 118. ловачка дивизија имала је преко 1.000 војника избачених из строја. Дневни извештаји од 9. и 21. VI 1943. Т-501, Р-249, С-619, 683.

³¹ Дневни извештај командујућег генерала од 25. VI 1943, Т. 501, Р-249, С-687-88.

је уморан од службе окупатору и да би требало нешто за њега учинити. У циљу да избори Недићев пријем у Берлину, отпутовао је из Београда половином маја, што је дало повода командујућем генералу да опомене Недића да се не обраћа на више места за помоћ, већ да искључиво са њим контактира.³²

После Турнеровог одласка ни међу немачким руководиоцима у Србији није владала потпуна хармонија. Наиме, Мајснер и Нојхаузен, приликом службених контаката са Берлином, избегавали су да о томе обавештавају командујућег генерала и шефа његовог штаба. Увређен у војничком поносу, генерал Бадер је захтевао апсолутно потчињавање Мајснера/са мотивацијом да још ниједан Мајснеров извештај Химлеру није добио на увид. „Само безусловно потчињавање може овде помоћи“, писао је «н».³³

Жалбу против Нојхаузенових поступака уложио је и начелник Штаба командујућег генерала и војног команданта у Србији, пуковник Гајтнер, приликом посете Команди сувоземне војске 1. јуна 1943. године.³⁴

Војнополитичка ситуација у Србији у првој половини 1943. била је увелико зависна од борби на Неретви и Сутјесци. Највећи део немачких војних снага из Србије и један део бугарских ангажован је у бици на Сутјесци. Прва половина 1943. у Србији протекла је у борби НОП-а за стварање већих јединица, знатно гтокретљивијих него раније и за омасовљење покрета у јужној Србији. Овај временски период је и у Србији био у знаку битака на Неретви и Сутјесци. Унутрашњи догађаји у Србији били су у сенци ових одлучујућих битака у току II светског рата на југословенском бојишту и од њиховог исхода је зависило даљи опстанак НОП-а, не оамо у Србији него и у југословенским оквирима.

Половином 1943. године успеси савезника антихитлеровске коалиције на свим фронтovima допринели су јачању антифашистичких снага у свету. Друга половина јула протекла је на Балкану у знаку ишчекивања шта ће бити са Италијом. Кад је 24. јула на великом фашистичком већу изгласано неповерење Мусолинију и кад је, следећег дана, краљ поверио мандат за састав владе генералу Бадолџу, Хитлер је у томе видео опасност по интересе нацистичке Немачке на Медитерану. Зато је 26. јула издао Заповест 48 о регулисању командовања и одбрани Балкана, којом се битно мењао систем командовања на Балкану.

Циљ ове Хитлерове заповести био је да обједини командовање на Балкану и да регулише командне односе између немачких и италијанских јединица. како би ефикасније могле пружити отпор у случају десанта и лакше разоружати Италијане ако би дошло до капитулације Италије. Тако би одбрана Балкана углавном била у рукама немачке команде Југоистока.³⁵

³² Исто, 10. и 14. V 1943. Исто, С-370, 374; Дневни извештај 15. V 1943, Исто, С-476.

³³ АВИИ, НА, 44Б-7-29.

³⁴ Дневни извештај 1. VI 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-596.

³⁵ Хитлерова Заповест 48 од 26. VII 1943. АВИИ, НА, 41Ц-8/1092.

Чим је стигла Хитлерова Заповест, командујући генерал и војни командант Србије наредио је 27. јула да се припреме одређене јединице, међу њима и 118. ловачка дивизија која је била у Санцаку, да запоседну јадранску обалу.

Дан каеније Бадер је издао нову наредбу: „Понашање на основу најновијих политичких догађаја“, у којој се, између осталог, каже: „Против уотаника и штрајкачких покрета ударити безобзирно, ако је потребно силом оружја. Они морају у корену бити угушени. Стање приправности, за сваког немачког војника. Нарочиту пажњу обратити на тенкове.“³⁶

Осим тога, командујући генерал је 29. јула указао потчињенима на то шта ће урадити кад стише лозинка „Аксе“: у првом реду, разоружати Италијане и стрпати их у логоре, изузев оних који буду спремни да се боре заједно са Немцима, а да се све припреме држе у најстрожој тајности.

Време од краја јула до краја августа донекле је прелазни период, када се постепено прешло са старог на нов начин командовања на Балкану. Бадер, као командујући генерал искористио је време да донесе још неке уредбе у вези са мерама одмазде, што је раније пропустио. Тако је 31. јула допунио заповест о мерама одмазде од 28. фебруара 1943, с тим што је заменио последњи став тачке 1: „Спровођење одмазди за у борбама пале или наоружане припаднике окупационих снага или српских оружаних одреда зависи од тога да ли је убиство или рашавање уследило у непријатељском нападу или у току сопствених акција најмање у јачини једне чете. У последњем случају долазе у обзир уопште одмазде за нападе ;и заседе на полицијске снаге при вршењу службе, патролираша, хапшења итд.“³⁷

На Мајснерово инсистирање крајем јула, командујући генерал је издао 5. августа заповест „О мерама за сузбијање устанка у Србији“, у којој су мерама одмазде обухваћени браћа, очеви и рођаци оних који се налазе у редовима НОП-а и четника.

„1. Растући терор устаника и комунистичких бандита, убијање недужних припадника СДК и др.угих, захтевају спровођење даљих оштрих чпротивмера.

2. Због тога је наређено у проширењу заповести од 28. II 1943. да такође мушкарци, браћа, као и очеви оних који се налазе код устаника или комунистичких банди могу бити приведени при спровођењу противмера.

Те противмере могу се према тежини грешке која се свети, коју су починили устаници или комунистички бандити, састојати:

- a) у одређивању казне у новцу до 500.000 дин;
- b) у слању у Немачку на принудни рад;
- c) у употреби за егзекуције при одмаздама.

Од тих противмера изузимају се лица која:

- a) су запослена као јавни службеници;

³⁶ Дневни извештаји командујућег генерала и војног заповедника у Србији за 27. и 28. VII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-252, С-1318-9, 1322.

³⁷ Допуна заповести за одмазду од 28. II 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—252, С—1342.

b; активно су ангажовани или се ангажују за окупациону силу или српску владу;

с) према сазнању надлежних војних или сопствених власти озбиљно одбијају и осуђују делатност устаника или комунистичких банди.

Даље се изузимају од противмера под b) и с) лица испод 16 и преко 65 година и, најзад, од противмера под b) лица која према оцени надлежних немачких власти нису способна за рад.

Уколико се у специјалним случајевима појави потреба за мерама против даљих припадника породице или изузетак у одељку 3. и 4, одлучује о поменутом лицу надлежни крајскокомандант.

3. Одређивање новчане казне следи преко надлежне крајскокомандантуре.

Хапшење у циљу слања у логоре или употребе за егзекуције при одмаздама иде преко крајскокомандантуре у којој хапшено лице станује, у сарадњи са трупом, SD, FK или српским властима.

Обратити безусловно пажњу на човечност, али истовремено строго поступак са ухапшеним, нарочито у циљу давања могућности да узму довољно одеће и животних намирница за више дана.

4. Ухапшена лица која треба да се пошаљу на принудан рад за Немачку да се доведу у сабирни логор Земун, они који су ухапшени за употребу при одмаздама да се доведу у месни надлежни логор за одмазду (према заповести 28. II 1943).

5. Имена од противмера погођених припадника нашироко објавити у месту становања погођених и разлог за противмере.

6. Покретну својину оних лица која се налазе код устаника или комунистичких бандита (али не сродника), уколико се ради о инвентару за живот, после консултовања стручњака за пољопривредна питања по наредби крајскокомандантуре, а преко фелдјандармерије одузети. У спорним случајевима, као животни инвентар тих лица сматрати оно што се на њиховом поседу буде нашло. На одузимање остале својине поменутих лица да се утиче код српске владе.

7. Уколико се укаже за потребно у појединим изложеним случајевима да се епале куће оних лица која се налазе код устаника или код комунистичких банди, одлучује месни надлежни крајскокомандант. Спровођење те мере иде преко крајскокомандантуре. О извршењу једне такве мере у сваком случају ме известити.

8. Уколико се таква лица врате натраг, онда пустити на слободу њихове ухапшене сроднике. Одлука о повратку је у рукама крајскокоманданта.³⁸

Услед несташице радне снаге у фашистичкој ратној привреди и малог броја ухапшеника за одмазду у логорима, командујући генерал је наредио 6. августа:

„1. Да се у борбама и у осталим акцијама убудуће сакупљени устаници на лицу места вешају и стрељају само онда ако то изузетне околности захтевају.

2. У свим другим случајевима да се заробљени, односно ухапшени после краћег саслушања предају вишем SS и полицијском вођи (BDS).

3. Виши SS и полицијски вођа раздваја затворенике према степеноу опасности, од оних лица која су подесна за рад. Рад следи пре свега у рудницима угља . . .

5. Од ван Србије ангажованих одреда похватане ухапшенике сакупити као ратне заробљенике и спровести, уз благовремено обавештавање у затвореним транспортима у сабирни логор Земуи.³⁹

Из ових двеју заповести произлази да је нацистима недостајала радна снага, нарочито у рудницима угља, и да су концентрациони логори били празни. Да би се решила ова проблема, Бадер је проширио мере одмазде и на све мушке сроднике оних који се боре против окупатора.

У процесу реорганизације командовања у Србији, Недић је покушао да искористи ове промене и ојача свој положај. У меморандуму, који је предао почетком августа, тражио је више власти за своју владу, или да се уместо владе уведу комесари, који ће непосредно извршавати немачке наредбе. Поводом његовог меморандума одржани су разговори 3. августа између начелника Штаба војног команданта Србије, Бенцлера и Шефера. Тада је закључено да је одлазак Недића са власти непожељан и да се о томе тражи одлука виших власти нацистичке Немачке. Овога пута скренута им је пажња на то да је крајње време да се умирење Балкана постигне политичким средствима.

У вези са ставом према Недићу, привремено је обустављен захтев шефа одељеша Војне управе Бенера за повећање окупационих трошкова, јер је већ била планирана посета Недића Берлину. Недићу је, као и обично, одговорено да ће његове жеље бити пренете Фиреру.⁴⁰

Од изласка Хитлерове заповести 48 за регулисање командовања и одбрану Балкана па до краја августа 1943. извршене су организационе припреме за реорганизацију командовања на Балкану, када је наетупио нов период у коме су поједини команданти и политичари нацистичке Немачке, у интересу свог даљег опстанка у Србији, покушавали да смање репресивне мере. У том погледу није се могао заузети дефинитиван етап све до пред крај 1943. године, тако да су репресивне мере и даље спровођене са несмањеном оштрином.

ЗДГОЧИНИ НАЦИСТА У УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ ДО КРАЈА АВГУСТА 1943. ГОДИНЕ

Хитлерова упутства о поступку у борби против банди омогућавала су нацистима да у првој половини 1943. примене најбруталнији терор и изврше злочине не само према припадницима и симпатизерима НОП-а него према целом становништву Србије.

³⁹ АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—253, С—60.

⁴⁰ Ратни дневник 1—5. VIII 1943. и Дневни извештаји 6—8. VIII. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—253, С—35—36; Телеграм командујућег генерала и војног заповедника Србије Врховној команди Групе армије „Е“ 4. VIII 1943. АВИИ, НА, 44Е—7—32.

Одмах на прагу нове 1943. године, 1. јануара, североисточно од Петровца 704. лешадијска дивизија, приликом дретреса тог краја, ухапсила је 16 „сумњивих“ лица и спалила неколико домова.⁴¹ Су-традан, војни командант Србије дозволио је да се у, селу Орашју код Лесковца ухапси 50 лица због сумње да сарађују са народнослободилачким покретом,⁴² а 704. дивизија ухапсила је дванаест и стрељала једно лице.⁴³ Због напада на железничку станицу у Ковачевцу, јужно од Младеновца, 4. јануара нацисти су стрељали десет талаца.⁴⁴

Заменик командујућег генерала у Србији генерал Јупе одобрио је, дан касније⁴⁵ Фелдкомандантури 809 у Нишу да крајскомандантура из Лесковца може стрељати 35 затвореника за убијене председнике у Доњој Локошници и Балчаку, српског граничног службеника у Орашју и рањавање квислиншког службеника у Цигољу још у децембру 1942. године.⁴⁵

Због акције на прузи Београд — Ниш, код станице Лужане, стрељано је 9. јануара шест железничара.⁴⁶ Истог дана, у акцији против Калабићеве четничке групе, југоисточно од Ваљева Служба безбедности ухапсила је једанаест, а у Обреновду 14 лица и четири службеника квислиншке управе због сумње да припадају организацији Драже Михаиловића. Дан касније стрелана су 33 лица за убијена три бугарска војника код Ђуниса.⁴⁷ Због убиства два квислиншка председника општина из Турековца код Лесковца и Копривнице код Зајчара, војни командант Србије наредио је 12. јануара да се стрелана⁴⁸ 20, а за председника општине села Плавци десет талаца.⁴⁸

У периоду од 6. до 15. јануара 1943. уништено је на разне начине 45 и ухапшено 174 лица,⁴⁹ а од 16. до 25. јануара 1943. уништено је 100 и ухапшено 390 талаца.⁵⁰

Већа појединачна хапшења догодила су се јужно од Ваљева 18. јануара, када је ухапшено 80 лица. Четири дана касније стрељано је десет лица због разрушеног моета код Ђуниса и пет због акције на прузи код Белотинца, северозападно од Ниша.⁵¹

Истог дана војни командант Србије одобрио је Недићу да стреља десет затвореника за убијеног председника општине Самаила (Кра-

⁴¹ АВИИ, НА, 41 Ц—5/937.

⁴² Дневни извештај и ратни дневник командујућег генерала у Србији за 2. I 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—248, С—1094, 1122.

⁴³ Исто, С—1123.

⁴⁴ Објава војноуправног команданта Србије од 5. I 1943. АВИИ, НА, 66Б—21—323; *Зборник I*, 5, 429.

⁴⁵ Командујући генерал-Фелдкомандантури 809, од 5. I 1943, АВИИ, Мф. — В, Т—501, Р—248, С—1130; НА 41 Ц—5/937.

⁴⁶ Дневни извештај командујућег генерала од 9. I 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—248, С—1145; Јавно саопштење од 9. I 1943. АВИИ, НА, 27 11—315; *Зборник I*, 5, 431.

⁴⁷ Ратни дневник командујућег генерала од 10. I 1943, АВИИ, Мф.—В., Т 501, Р—248, С—1098; НА, 41 Ц—5/990.

⁴⁸ Дневни извештај командујућег генерала од 12. I 1943, АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—248, С—1151—2; Мф.—Минхен, 3/924.

⁴⁹ Десетодневни извештај б. I — 15. I 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—248, С—1193.

⁵⁰ Десетодневни извештај, Исто, Т—501, Р—248, С—1239.

⁵¹ Дневни извештај 18. I и 22. I 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—248, С—1185, 1212, 1226, 1279.

лево). Још у децембру 1942 немачки командант у Србији одобрио је да Недићева влада врши одмазду за убијање својих председника, сшшттина, војника и чиновника. Она то право до тада није користила. У случају председника огштгине Самаиле Недић је први пут затражио одмазду.⁵² Поред тога, Недић је инсистирао на томе да се похапси и пошаље у заробљеништво око 600 бивших српских официра за које је сматрао да су наклешени Дражи. Ово хапшење убрзо је одобрио Оперативни штаб Вермахта.⁵⁵ Хапшење су извршиле Немачка служба безбедности и трупе у ноћи између 16/17. фебруара 1943. Том приликом ухапшено је 196 бивших официра, који су 20. фебруара послати у заробљеништво.⁵⁴

Крајем јануара, северозападно од Петровца ухапшено је 33 лица. Истовремено је војни командант Србије наредио да се стрела 16 талаца због пресецања телефонске везе између Крушевца и Александровца, по двадесет талаца за дизање пруге у ваздух између Лајковца и Чачка и по десет затвореника за убиство председника села Крчмари и Залоговци.⁵⁵

Највећи део ових стрељања извршен је почетком фебруара, када је стреляно и 50 талаца за немачког војника несталог још крајем децембра 1942. године.⁵⁶

Почетком фебруара, у борбама и на једној и на другој страни, по раи су губици. Од 6. до 15. фебруара 1943. погинуло је 35 непријатеља, међу њима и пет Немаца, а на страни НОП-а и четника 191 учесник. У то време у Србији је ухапшено око 700 лица.⁵⁷

Ситуацију у Србији почетком фебруара можда најверније приказује извештај Штаба Расинског одреда: „Окупатор и његове слуге немилице туку народ и одузимају жито. Силују жене (Ломница) и тероришу људе терајући их одмах у логор. Наше без милости стрељају кад ухвате рањене, а овако кога ухвате воде у београдску Главњачу и на крају стрељају. Симпатизере такође стрељају. Постреляни су скоро сви родитељи другова — партизана, нарочито оних из града.“⁵⁸

У тим хапшењима и стрељањима још већу улогу је добила полиција с обзиром на недостатак војних снага, јер је у Србији остала само 704. пешадијска дивизија. Тако, на пример, СД је у Зајечару почетком фебруара хапсила таоце на своју иницијативу без консултовања са крајскокомандантом или је директно издавала наређења окружним и среским начелницима.⁵⁹

У току фебруара било је више масовних стрељања. Војни командант Србије одобрио је 3. фебруара да се стреля десет затвореника за убиство председника општине у Жубетинцу, а 5. фебруара, југо-

⁵² Исто, Т—501, Р—248, С—1211; Минхен, 3/793.

⁵³ ОКW/WFst/qu-командујућем генералу и војном заповеднику у Србији 24. I 1943. АВИИ, НА, 27-1/2.

⁵⁴ Дневни извештај, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1357.

⁵⁵ АВИИ, Мф. — Минхен, 2/508; НА 27-И-7/5.

⁵⁴ АВИИ, НА, 41Ц-5/958.

⁵⁷ Десетодневни извештај командујућег генерала о губицима у Србији, АВИИ, НА, 27 И-8/5.

⁵⁸ Зборник I, 5, 48.

⁵⁵ Ратни дневник, 3. II 1943, АВИИ, 27 II-41/5.

западно од Лесковца ухапшена су 32 лица.⁶⁰ Било је и самовлашћа локалних команданата, на пример у Свилајнцу, где је ухапшено сто талаца по наређењу крајскоманданта, али без одобрења војног команданта Србије. Уместо да ове таоце пусте, одлучили су да их са-слушају, сумњиве су задржали у затвору.⁶¹

Командујући генерал одлучио је 6. фебруара да се стреља 30 талаца за убијеног председника општине Кушиљево, благајника из Великог Поповића и једног тумача, а по пет талаца за рањеног каплара и капетана Српске државне страже.

Нацисти су хапсили и сељаке који нису испоручили жито за време реквизиције у пролеће 1943. Тако је, на пример, 9. фебруара, јужно од Шапца ухапшено 16 сељака.⁶²

За убиство среског начелника у Рачи војни командант Србије одобрио је 8. фебруара да се стреља 20 лица, јер су „пасивно посматрала убиство“, те се могу сматрати као саучесници, а за рањавање секретара еела Књажевац и за саботажу на прузи Бољевац — Прокупље по пет затвореника.⁶³ У Зајечару је 10. фебруара стрељано десет талаца.⁶⁴ Истог дана, у срезовима Горши Милановац и Аранђеловац, ухапшено је 25 лица осумњичених да су комунисти.⁶⁵ Истовремено је спаљено село Доња Бела Река код Бора и стрелано је 17 талаца.⁸⁶

Војни командант у Србији је 12. фебруара наредио је да се стреља по пет затвореника НОП-а и припадника четника због прекидања телефонске линије Младеновац — Аранђеловац, по могућству из села Бања и Копљаре, а да окружни начелник учествује при избору за стрељање. Истовремено је одобрио да се стреља 30 талаца због сабо-таже на прузи Чачак — Лајковац. Истог дана, јужно од Ваљева, стрељано је десет лица за убијеног председника општине, 21 четник ухапшен, још 5. фебруара, као и 36 талаца.⁶⁷ Због акција партизанских јединица у крушевачком округу стрељано је 55 уалаца НОП-а и 20 Дражиних присталица из Крушевца и Београда.⁶⁸

Очигледно је да су нацисти хтели да искористе неповољне временске прилике пре пролећа како би уништили народноослободилачки покрет. Поред тога, предузимали су повремене акције и против четника. Тако су 14. фебруара, североисточно од Доњег Милановца, ухапсили 13 лица осумњичених да су четници Драже Михаиловића, у Горњем Милановцу три, у Чачку пет припадника НОП-а.⁶⁹ Јужно од Крушевца, 15. фебруара, немачка долиција је ухапсила 36 припадника и симпатизера НОП-а и 17 Дражиних присталица. Истог дана,

⁶⁰ Дневни извештај 5. II 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1252.

⁶¹ Исто, 6. II 1943, С-1293; НА, 41 Ц-6/977.

⁶² Исто, С-1302.

⁶³ АВИИ, НА, 27 II-7/5; Дневни извештај 9. II 1943; АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1298.

⁶⁴ АВИИ, НА, 27-2/5-8.

⁶⁵ Дневни извештај 10. II 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1310.

⁶⁶ АИРПС, Хроника села Доња Бела Река, стр. 22.

⁶⁷ Дневни извештај 12. II 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1313, 1316; НА, 27 II-7/5; 41 Ц-6/978.

⁸⁶ Зборник 1, 5, 431-2.

⁶⁹ Дневни извештај 14. II 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1326.

западно од Чачка, ухапшена су 43 лица, међу којима је било и дезертера Српске државне страже, а на територији Аранђеловца 65 талаца. Истовремено је у Крагујевцу стрељано 50 затвореника.⁷⁰

Већ је раније речено да су нацисти још крајем 1941. одлучили да претресу пожаревачки округ половином фебруара. Ову акцију убрзало је убиство команданта 734. пука 704. пешадијске дивизије пуковника Хенсела, једног официра, подофицира и војника, које су у заседи сачekali борци Пожаревачког одреда. За одмазду, нацисти су у Пожаревцу стрелали у првом налету 21 лице под изговором да су поседовала оружје. Главна одмазда извршена је у Београду 19. фебруара, када је из логора Бањица изведено и стрељано 400 затвореника.⁷¹

Нарочито поразно на становништво пожаревачког краја деловало је одвођење око 800 грађана на принудан рад. Кад је Пропагандно одељење 704. дивизије покушало помоћу кола са звучником да објасни становништву овог краја због чега су извршена хапшења и стрељања, оно се разбежало.⁷² У срезу млавеком тај број отераних на рад у Немачку износио је преко 1.000 лица. Догађало се да су из партизанских села одвођене целокупне породице. Од фебруара до јуна 1943. из пожаревачког краја, интернирано је 450 талаца, а на Чачалици и у селу Братинцу стрелано је 260 талаца.⁷³

Тешко је по данима набројати колико је овакодневно падало жртава. Њихов број стално је растао све до лета 1943. За десет дана, од 16. до 25. фебруара, ухапшено је 945 лица.⁷⁴ Само за један дан, 18. фебруара, 704. пешадијска дивизија ухапсила је 271 и стрељала девет грађана, који су, покушали да беже.

Половином фебруара, због борбе са припадницима НОП-а у селу Слатина, погинуло је 17 мештана, запаљено је 27 кућа и ухапшено 25 мушкараца,⁷⁵ а у рејону Фелдкомандантуре 610 стрељано је за одмазду 55 талаца.⁷⁶

Крајем фебруара, због напада на руднике Врбицу и Орашац, стрељано је 40, а за напад на Белановицу 30 талаца.⁷⁷ За убиство председника села Орљева, Крављег Дола, Боролина и Батуше стрељано је по десет, а за убијеног официра Националне службе рада у селу Брзоходе стрељано је 20 затвореника. Тако да је од 21. до 28. фебруара у Србији стрељано око 600 талаца.⁷⁸

Од хапшења крајем фебруара најмасовније је оно у Краљеву, 24. и 25. фебруара, када је ухапшено 190 лица осумњичених да су

⁷⁰ АИРПС, Хроника села Корман, стр. 259.

⁷¹ Дневни извештај 704. пешадијске дивизије од 16. II војном заповеднику Југоистока, АВИИ, НА, 27 II-8/53борник I, 5, 434, 473. Приликом овог стрељања примењена је квота 1 :100 иако је тада била на снази квота 1 : 50, што је знак да су Хитлерова упутства дошла до пуног изражаја да војнике приликом одмазди не треба ограничавати у њиховој самовољи.

⁷² Извештај 704. п. д. од 26. II 1943. АВИИ, НА, 9-18-31; 41 Ц-5/961.

⁷³ АИРПС, Хроника Петровца, стр. 82.

⁷⁴ Десетодневни извештај, АВИИ, НА, 27 II-12/5.

⁷⁵ Борник I 5 49£

⁷⁶ Дневни извештај 18. II 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1343.

⁷⁷ Исто, 26. II 1943, С-1390; НА, 27 II-7/5.

⁷⁸ АВИИ, НА, 27 II-12/5.

сарадници и припадници НОП-а.⁷⁹ Војноуправни командант Србије је истог дана затражио да се из округа Лесковац упути 2.000 мушкараца на рад у рудник Бор, али да остане довољан број за стрељање.⁸⁰ Због саботаже на прузи Београд — Скопље ухапшено је око 200 талаца који су животом имали да јемче да се саботажа неће поновити.⁸¹

Несумњиво најзначајнији документ за оријентацију како се спроводила политика терора и злочина у Србији је већ поменути заповест командувјућег генерала од 28. фебруара 1943. са којом су престале да важе све дотад издате наредбе у том погледу. Ова наредба остала је на снази не само до реорганизације командовања на Балкану него до краја 1943. Доносимо је у целини у прилогу на крају овог рада да би се могло упоредити шта је садржала заповест и како се она примењивала у пракси.

Терор и пљачку крајем фебруара и почетком марта доста верно показује извештај Окружног комитета за Крагујевац од 12. марта 1943: „сада су почеле мање групе Немаца у пратњи жандарма да иду по селима, врше претресе и отимају ове што нађу од хране по кућама. Хитлерови бандити и њихове слуге жандарми врше пљачку и за „војни грош“ односе све што им се допадне, а највише страда од њих ракија. . . Хране се обично ксжошкама, сувим месом и мреом поред осталог. Само у селу Стојнику, орашачки срез, пљачкали су 7. дана. . . Више пута су наређивали да им се носи вечера у сам Аранђеловац.

Терор се на нашем терену појачава. Хапсе старе гартизане, родитеље и пријатеље партизана и све оне који су прошли кроз затворе и логоре. Насилно одводе људе-зб. руднике и Српску државну стражу и то у све већем броју. Од општинских управа тражени су спискови људи рођени од 1913. до 1923. године. Пошто увиђају слабост општинских управа у спровођењу њихових наређења, долазе Немци или Бугари, као и жандарми у хајку на л>уде. У Трнави, опленачки срез, одвели су 15 сељака а 15 нису нашли код кућа. Из појединих села крагујевачког краја одведено је 50—60 људи. У Крагујевцу је стрељано 20 талаца због погибије среског начелника Раче. У Крагујевцу терор бесни. Сваког дана жандарми блокирају квартове, хапсе и батинају народ. Немци их само предводе и охрабрују. Сав овај терор има за циљ да што више заплаши масе да се не би одупирале приликом одвођења на рад у руднике и у Немачку.

После напада нашег одреда на жандармеријску станицу у Чумићу кажњено је 5 села са милион динара и да кулуком изграде нову станицу у року од три месеца.“⁸²

Наређења за одмазду у марту такође су издавана скоро сваког дана. У Нишу је 2. марта стрељано десет талаца због напада на пругу код железничке станице Палилула. Истог дана у Крагујевцу је стрељано 60, а у пожаревачком срезу 40 затвореника.⁸³ Истовремено је наређено да се стреља 20 „комунистичких“ талаца због убиства ко-

⁷⁹ Дневни извештај 24. II 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1374, 1382.

⁸⁰ Исто, С-1261.

⁸¹ Објава командувјућег генерала од 24. II 1943. Исто, С-1393.

⁸² Зборник I, 5, 94-95.

м АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-45, 76.

мандира сеоске страже у селу Крчевцу и због напада на железничку станицу Дедина. Због разарања жичаре Мајданпек 3. марта стрељано је 30, а због уништења електричне централе рудника „Соко“ 20 талаца.⁸⁴ Дан касније, командујући генерал је одобрио да се стреља десет сељака из среза Сопот због убијеног председника села Бељцне. Истог дана, источно и североисточно од Лазаревца, немачка полиција је ухапсила 185, у Краљеву и Чачку 14 и северозападно од Бора пет грађана.⁸⁵ Због напада на пругу Чачак — Лајковац, код железничке станице Бањани у Крагујевцу, 5. марта, је стрељано 30, а због напада на пругу код Бољевца 15 затвореника.⁸⁶ У Нишу је 8. марта због напада на рудник Алексинац, стрељано 20, а у Крушевцу, због напада на железничку станицу Дедина, 10 талаца.⁸⁷

Упоредо са овим злочинима командујући генерал је 9. марта наредио да се преко фелд и крајскомандантура прикупи 130 хиљада т кукуруза до 15. априла, са напоменом да се употребе најгрубља средства и да групе за сакупљање жита буду под командом фелдјандармерије и полиције.⁸⁸

Половином марта 1943. хапшења су такође била честа. Код Пожаревца, 12. марта, ухапшено је 11, а у току операција на територији Аранђеловца 19 припадника и симпатизера НОП-а. За убијене председнике Топонице и Ракинца стрељано је, 13. марта у Јагодини, 20 талаца.⁸⁸ Јужно од Пожаревца, 17. марта, нацисти су ухапсили 46, а код Гроцке 76 лица осумњичених да су сарадници НОД-а.⁹¹ Због напада на фарму код Вражогрнца, командујући генерал је наредио да се 18. марта стреља десет, а за напад на млекурају која је снабдевала немачку војску у Бору 20 талаца.⁹¹

Кад су поменуте групе за сакупљање жита ступиле у акцију, народноослободилачки одреди Србије извршили су више напада на њих. Тако је, на пример, због напада на једну такву групу за одузимање кукуруза и убиства два полицајца и каплана, командујући генерал 19. марта наредио да се стрелџа 150 затвореника и да се спали село Горњи Дубац. Међутим, село није било спаљено до половине априла 1943, па је Бадер опоменуо своје потчињене команданте да на време извршавају издата наређења. Он се истовремено сагласио са предлогом Фелдкомандантуре 610 да се за убијену чистачицу која је радила код Немаца и чланове њене породице стреља десет талаца. Нацисти су хтели да ставе до знања српском народу како сви они који су у служби нациста уживају њихову заштиту без обзира на социјални положај. Истог дана, у простору Свилајнац — Кучево — Пожаревац, ухапшено је сто лица осумњичених да су сарадници и припадници НОП-а.⁹²

⁸⁴ Командујући генерал ФК-610, АВИИ, НА, 27 II-42/5; Ратни дневник 2. III, 3. III 1943, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-4, 5.

⁸⁵ Командујући генерал — ФК-599, 4. III, АВЦИ, НА, 27 II-42/5.

⁸⁶ Зборник I, 5, 445.

⁸⁷ Дневни извештај, 8. III 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-6-8.

⁸⁸ Дневни извештај 9. III 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-69-71.

⁸⁹ Зборник I, 5, 447.

⁹⁰ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-85, 87, 94,

⁹¹ Бадеров телеграм 18. III 1943, АВИИ, НА, 41 Д-6/998.

⁹² Саопштење командујућег генерала од 19. III⁹² Исто: Дневни извештај 19. III 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-97.

У Нишу и околини 20. марта ухапшено је 29 лица. Истог дана ухапшено је у Крушевцу девет, у Краљеву 11, и северно од Књажевца 12 грађана осумњичених за комунистичку делатност. Осим тога, командујући генерал је одобрио да се за спаљену стругару у Црној Реци стреља 30 присталица Драже Михаиловића.⁹³

На појачану активност народноослободилачких одреда Србије Немци су одговорили хапшењима. У простору између Млаве и Мораве 21. марта ухапшена су 22, а 22. марта, југоисточно од Чачка, 63 таоца осумњичена да сарађују са НОП-ом. Дан касније наређено је да се у пожаревачком срезу стреља десет талаца због убиства председника општине Сибнице. Хапсили су и сељаке који нису одмах предали жито. Тако је, на пример, у Мачви до 24. марта ухапшен 161 сељак и стрипан у шабачки логор због одуговлачења у испоруци жита.⁹⁴

После изласка Уредбе „0 увођењу ратнопривредних мера“, које је издао генерални опуномоћеник за привреду окупиране Србије, Нојхаузен, прибављање радне снаге за Немачку вршено је на више начина. У ту акцију за ангажовање радне снаге из Србије позвани су у помоћ и Бугари. Тако, на пример, за време операције западно од Лебана, крајем марта, бугарски војници су ухапсили 500 мушкараца које су предали Немцима, а ови их одмах послали на рад у Немачку.⁹⁵

Крајем марта било је више масовних хапшења. Јужно од Голупца, 25. марта, ухапшено је 50 Дражиних, а на простору Голубац — Пожаревац 85 лица осумњичених да су сарадници НОП-а. Истог дана у Крагујевцу је стрељано 20 талаца, због прекинутих телеграфских стубова код Даросаве и Тополе.⁹⁶ Дан касније, на планини Голији стрељано је 30 грађана због паљења стругаре, а у Ваљеву је ухапшено 21 лице. Северозападно од Рашке, 27. марта, ухапшено је 35, следећег дана у околини Крагујевца 35 и на релацији Ивањица — Рашка 27 талаца. На територији Крушевац — Крагујевац 29. марта ухапшено је 40, а у операцији на планини Гледићу 23 лица.

У Крушевцу је 30. марта Немачка служба безбедности открила организацију Комунистичке партије Југославије. Том приликом ухапшено је 15 и стрељано 15 чланова Партије. Истовремено је северозападно од Доњег Милановца ухапшено шест лица.⁹⁷

У другој половини марта стрељано је 417 талаца, а ухапшено и заробљено 2.846 учесника НОП-а и осталих грађана Србије.⁹⁸

Иако су спаљивања кућа и насеља била у надлежности фелдкомандантура још 1942. године, догађали су се неспоразуми око тога ко може издати наређење за паљење, па су често без икаквог повода паљена нека села. Зато је командујући генерал 3. априла издао упутство о спаљивању насеља и кућа. Према том упутству:

⁹³ Дневни извештај 20. III 1943, Исто, С-106-107.

⁹⁴ Дневни извештаји за 21. и 22. III 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-108-9.

⁹⁵ Дневни извештај 24. III 1943. АВИИ Мф. — В., Т-501, Р-249, С-131.

⁹⁶ *Зборник*, I, 5 448.

⁹⁷ Дневни извештај за 25-30, III 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249.

⁹⁸ Извештај војноуправног одељења командујућег генерала за јануар, фебруар и март 1943, исто, С-220-224.

„1. Спаљивање зграда у току борбених акција сме се вршити само по наређењу неког официра;

2. Накнадно спаљивање кућа после борби је репресивна мера. Она је повезана са одобрењем надлежних фелдкоманданата. При издавању одобрења треба се придржавати строгог мерила. Ни у ком случају се не смеју бесмислено спаљивати читава села кад су утврђене куће помагача бандита или криваца. У том случају спалити само њихове куће;

3. Пре спаљивања специјални одреди (фелдјандармерија) треба да обезбеде сва привредна добра и залихе и касније спроведу погодно коришћење. По сваку цену се мора избећи давање утиска пљачке. Становништву и месним српским властима треба указати на изричито казни карактер предузете мере;

4. Мушкарце из спаљених кућа треба употребити као таоце или послати на рад. Они ни у ком случају не смеју као бескућници остати у селу.“⁹⁹

Злочини и терор нациста настављени су у априлу са непромешеном оштрином. Због тога што су четници разоружали одељење Српске граничне страже у селу Мочиоци и Пресеку, чиновник за везу са Штабом војног заповедника затражио је 2. априла:

„1. Хапшење на основу саслушања познатих помагача банде;

2. Спаљивање кућа дотичних;

3. Евакуисање свих мушкараца који треба да се употребе за одмазду или принудан рад.“¹⁰⁰

Истог дана командујући генерал одобрио је да се стреља десет талаца за напад на жандармеријску станицу Даросава. Истовремено је у Пожаревцу стрељано десет затвореника.

Нациети су били посебно ефикасни када су били у питању њихови губици. Тако је за убијеног Немца, припадника организације ТОГ, источно од Пожаревца 2. априла после два дана стрељано 75 затвореника.¹⁰¹ Дан касније у околини Младеновца, где је било у току „прочешљавање“ терена, ухапшена су 53 лица. Тога дана командујући генерал се еагласио да се за оштећење жичаре Мајданпек и за напад на фарму код Зајечара стреља 30 талаца. Том приликом Бадер је скренуо пажњу Фелдкомандантури 809 у Нишу да се бугарски корпус и немачка полиција потруде да у Нишу увек има довољно затвореника за стрељање. У случају да их нема, потребно је организовати посебне акције у устаничким областима.¹⁰² Он је истог дана одобрио да се због разарања поште у Руднику и пруге код железничке станице Крива Река стреља десет, а у Нишу, због убиства сеоског председника и кмета такође десет талаца. Истовремено, западно од Пожаревца, Преки ратни суд осудио је 31 лице на смрт, а југозападно од Гроцке ухапшено је девет талаца. За убиство председника једне општине и једног цивила у немачкој служби, као и за прекидање телефонских

⁹⁹ Зборник I, 5, 449-50.

¹⁰⁰ Дневни извештај 2. IV 1943. АВИИ, Мф. В., Т-501, Р-249, С-193; НА, 27 П-15/5.

¹⁰¹ Зборник I, 5, 450-1; АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-166; НА, 41Ц-7/1053.

¹⁰² Дневни извештај 5. IV 1943. Исто, С-203; Зборник I, 454-5.

веза, 6. априла је стрељано 40 и одобрено да се стреља десет талаца због прекидања пруге између Сталаћа и Ћићевца.

Дан касније, јужно од Кучева ухапшено је једанаест, а југозападно од Ваљева 14 лица са, наводно, лостојеће комунистичке листе.¹⁰³ Често је приликом ових хапшења велику улогу одиграла денунцијација, чије су жртве највећим делом биле неопредељени грађани.

Због напада на групу за сакупљање жита половином марта, у Ваљево и Београду стрељано је 8. априла сто талаца. Истог дана је у Крагујевцу стрељано 40 талаца, због напада на железничку станицу Даросава, пошту на Руднику и узану пругу код Криве Реке.¹⁰⁴ Такође је тога дана, северно од Младеновца, ухапшено 18, а код Ваљева седам лица.

Како се ближило пролеће, по свим крајевима Србије окупатори су, из страха од нових операција јединица Народноослободилачке војске, предузимали хапшења припадника НОП-а, четника, као и оних на које се сумњало да су њихови сарадници. Тако су 9. априла, при претресу терена, северно од Ужица ухапсаних 55 „сумњивих“ лица, међу њима једног среског начелника и 24 припадника Српске државне страже. Дан касније, северозападно од Смедеревске Паланке ухапсили су 28, од којих су одмах стрељали четири лица. При контролисању путника на станици Младеновац, ухапшено је 40 осумњичених да су комунисти, а југозападно од Лознигаде десет лица. Због разарања пруге између Сталаћа и Ћићевца, 12. априла у Крушевцу и Београду стрељано је десет талаца. Истог дана ухапшено је 149 „помагача“ НОП-а, а у борби је заробљено и обешено пет припадника НОП-а.¹⁰⁵

У време припремања операције „Шварц“ нацисти су ипак нашли довољно војних и полицијских снага да продуже са хапшењем, стрељањем и паљењем насеља по Србији. Треба рећи да су ангажовање непријатељских снага на Сутјесци и појачана активност јединица Народноослободилачке војске у Србији видно утицали на смањење злочина окупатора. Ипак, у Смедеревској Паланци, 14. априла, нацисти су ухапсили 20 лица осумњичених да су комунисти. Дан касније, командујући генерал одобрио је да се стреља 20 талаца за убиство мајора Српске државне страже и председника и благајника општине Тропоње.¹⁰⁶ Половином априла у Краљеву је на аеродрому стрељано сто затвореника.¹⁰⁷ За убиство председника општине Сиракова и прекидање телефонске линије Пожаревац — Кучево, у Пожаревцу је 16. априла стрељано 30, а за убиство председника Пласковца у Крагујевцу десет талаца.¹⁰⁸ Истог дана, западно од Смедерев-

¹⁰³ Дневни извештај 5-7. IV 1943. Исто, С-207, 209, 226, 229, 235.

¹⁰⁴ *Зборник* I, 5, 451. Понекад су фашисти чекали да се сакупи више партизанских саботажа, као и у овом случају, па су одједном стрељали по десетину талаца да би застрашујући ефекат био већи.

¹⁰⁵ Дневни извештај 9-12. IV 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-239, 241, 254" НА 50-9/18

¹⁰⁶ Дневни извештаји за 14. и 15. IV 1943. АВИИ, Мф. В., Т-501, Р. 249, С-282. и индистирање Хитлера да то не чине.

¹⁰⁷ Пресуда групи Мајснер 22. XII 1946, АВИИ, НА, 27-2/5.

¹⁰⁸ *Зборник* I, 5, 452-3.

ске Паланке, Специјална полиција је ухапсила 12, а код Младеновца 17 сарадника НОП-а и два наоружана бивша официра.

Приликом акције чишћења комунистичког гнезда" на Руднику, једна чета пука „Бранденбург" заједно са добровољцима стрељала је тринаест лица и запалила 29 домова.¹¹⁰ У околини Ваљева је 18. априла ухапшено 20, а 19. априла 42, осумњичена да су Дражине присталице.¹¹¹

У другој половини априла Немци су за своја два убијена и два рањена војника 10. априла извршили следеће одмазде: у селу Раниловцу, космајски срез, обесили су два, а одвели у логор 147 мушкараца; у селу Венчану, колубарски срез, стрељали су 15 мушкараца и једну жену, а у логор одвели 115 талаца; у селу Даросави убили су три мушкараца и запалили 28 кућа.¹¹²

Концентрисање немачких, бугарских и квислиншких јединица на југозападној граници окупиране Србије против једног дела Оперативне групе дивизија НОВЈ знатно је смањило злочине нациста у Србији. Ипак се командујући генерал 20. априла сагласио да се стреља 20 „комуниста" и да им се куће спале због напада на рудник „Морава". Међутим, одмазда није извршена јер нису никог ухватили. Стога је генерал Бадер 20. маја предложио да се доведу затвореници из других срезова и стрељају и да се у том случају не пале куће, а убудуће да се предлажу мере одмазде које у догледном времену могу бити извршене.¹¹³

Истог дана, североисточно од Пожаревца, ухапшено је пет, код Младеновца 11, а у Крушевцу 52 лица под сумњом да су у вези са НОП-ом.

За разне нападе који су извршиле јединице Народноослободилачке војске, 22. априла стрељано је 40 талаца. Истог дана, немачка полиција је источно од Свилајнца ухапсила 23, а у околини Трстеника 140 талаца и спалила 18 кућа.¹¹⁴

Нацисти су често хватали таоце и у одређеном крају објављивали њихова имена са претњом да ће бити стрељани ако се на том терену догоди било какав напад. Тако је, на пример, крајскомандантура у Зајечару 23. априла 1943. издала објаву да је, због прекидања телеграфске линије Књажевац — Сврљиг и Кшажевац — Ссжо Бања у фебруару, срез заглавски кажњен са милион динара, а да је као мера даљег обезбеђења ухапшено 20 талаца из среза заглавског, чији се списак објављује са напоменом да „својим животима јамче за даља разарања телеграфских линија у срезу заглавском".¹¹⁵

Због стрељања три заробљена немачка војника код Биновца, 104. ловачка дивизија захтевала је 25. априла да се село Биновац евакуише и спали, да се сви мушкараци од 16—60 година интернирају

¹⁰⁹ Дневни извештај 16. IV 1943, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С 290.

¹¹⁰ Исто, 17. IV 1943, АВИИ, НА, 27-18 2.

¹¹¹ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-297, 29в, 311; НА, 27 И-15'5, 3 7 5.

¹¹² Зборник, I, 5, 449.

¹¹³ Према дневним вестима из НДХ 22. IV 1943. АВИИ, Мф. — Минхен, 8/6"7.

¹¹⁴ Дневни извештаји за 20, 21, 22. IV 1943. АВИИ, Мф. — В, Т-591, Р-249,

у Немачку на принудан рад и да се из логора Београд стреља на месту напада 150 талаца НОП-а пореклом из смедеревског и младеновачког среза.¹¹⁶ Истог дана је Руски заштитни корпус на Церу ухапсио 70 лица. Дан касније у Лапову је ухапшено пет, а у Шапцу девет талаца. Тога дана за убиство среског начелника у Трстенику: 1. Стрељано је 10 талаца из разних крајева Србије; 2. Срез је кажњен са 2 милиона динара; 3. Ухапшени су мушкарци из Новог Села, који су помагали убице. Запређено је да ће за свако следеће убиство бити кажњени похапшени.¹¹⁷ Истовремено због разарања железничких станица Накучане, Љутовница и Срчаник војни заповедник је наредио да се стреља 30 талаца НОП-а. Служба безбедности је 29. априла стрељала десет талаца четника због убиства среског начелника, а јужно од Краљева ухапсила је девет и у Грузи 19 талаца.¹¹⁸

У току априла Немци су спалили више села између Обреновца и Ваљева: у Грабовици 30 домова, у Дивцима шест, Драчићу 39, Јовању 50, Лелићу 8, Лозници 11., Лукавцу девет, Петници 58, Попучама десет, Бабајићима пет, у родљевској општини 74, борачкој 30, У Скели 116, Грабовцу 119, Забрежју 130, Стублинама 37 домова итд.¹¹⁹

У мају је дошло до заоштравања ситуације у Србији. Одреди народноослободилачког покрета појачали су нападе на окупатора да би онемогућили немачке снаге у операцији „Шварц“ против главнине снага НОП-а. Као противмеру окупатор је, да би ослободио што више јединица, спроводио најбруталнији терор, нарочито масовна стрељања. На то је био принуђен јер је очекивао десант на обалу Јадранског мора у Југославији, нарочито од тренутка кад је краљ Петар са владом прешао у Каиро. Стога су нацисти у Србији предузели мере да се у случају десанта разоре сви најважнији привредни и саобраћајни објекти.

Осим тога, командујући генерал је наредио да отпочне операција „Олуја“, којом су нацисти попут олује требали за најкраће време да похapse сва за њих сумњива лица у Србији. Ради што боље припреме било је потребно сачинити листе при фелдкомандантурама и крајскомандантурама свих лица на која се сумњало. Те листе требало је да заједнички сачине војска, полиција и СД до 20. маја и да их предају фелдкомандантурама и крајскомандантурама. Оне су морале одредити ко ће вршити хапшења кад се објави лозинка „Олуја“ Најпре је предвиђено да то изврши полиција, а ако њене снаге не буду довољне, да помогне војска. Осим тога, оне су требале да обезбеде где ће сакупити ухапшене и када и како их транспортовати у логоре. Служба безбедности је морала до 20. маја да саопшти распоред у које ће логоре фелд и крајскомандантуре слати своје ухапшене.¹²⁰ Из једног каснијег извештаја види се да је генерал Бадер издао заповест за хапшење 21. маја.¹²¹

¹¹⁶ Ратни дневник 104. ловачке дивизије 25. IV 1943. АВИИ, НА, 41 Ц-7/1055.

¹¹⁷ Објава Фелдкомандантуре 610, АВИИ, НА, 41 Ц-6/1023; 27 II-15/5.

¹¹⁸ Дневни извештај за 27. и 29. IV 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р 249, С-344 355.

„Саопштеша“, бр. 7-33, стр. 328.

¹²⁰ Наредбеша командујућег генерала од 5. V 1943. Исто, С-418-19.

¹²¹ Дневни извештај од 8. VII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-252, С-1237.

Преостале, знатно ослабљене немачке снаге у Србији, својом покретљивошћу покушавале су да то прикрију па су починиле низ злоница. Већ 1. маја, недалеко од Великог Градишта, немачка полиција је стрељала четири припадника НОП-а. Истог дана, западно од Прокупља ухапшена су 23, а јужно од Чачка 15 талаца. Идућег дана командујући генерал наредио је Фелдкомандантури 599 у Београду да стреља 15 талаца НОП-а због убиства председника места Восановац. Истовремено су јужно од Тополе Бугари ухапсили 32 лица. Они су такође своје ухапшене предавали Служби безбедности, као што су то чиниле и немачке трупе. У Крагујевцу и околини су 3. маја ухапшена 43 лица осумњичена да су комунисти. Истог дана командујући генерал се сагласио да Фелдкомандантура 809 у Нишу стреља десет талаца за убиство председника општине Губеревца.¹²² Истовремено је у Крагујевцу стрељано 30 затвореника за разарање железничких станица: Накучане, ЈБутовница и Срчаник.¹²³

Ради застрашивања, а поводом напада на шлепове дунавске пловидбе, командујући генерал је 5. маја наредио да се стреља 50 талаца четничког покрета из хомољског краја. Како нацисти нису успели да тамо прикупе таоце, то су стрељање извршили 7. маја у Београду.¹²⁴ Истог дана, он се сагласио да се стреља десет талаца због убиства кмета и командира сеоске страже Горње Јошанице.¹²⁵ У Пожаревцу су нацисти 7. маја стрељали 23 припадника и симпатизера НОП-а, а јужно од Краљева њихова полиција је ухапсила 33 лица.¹²⁶

У већини случајева, страдали су илегалци по градовима и селима, који су радили у корист НОП-а или они које је захватила нацистичка казнена експедиција не правећи разлику међу становништвом. Србија није могла имати толико комуниста колико је наведено у извештајима немачких команди о стрељанима у току рата. Зато су нацисти из пропагандних разлога проглашавали за комунисте све оне које су стрељали да би имали неко оправдање пред осталим становништвом које је политички било неопредељено.

Према немачким дневним вестима, само 7. маја уништено је на разне начине 34, заробљено четири и ухапшено десет лица.¹²⁷ Дан касније нацисти су стрелали 38, а исто толико ухапсили талаца.¹²⁸

Због напада на групу за сакупљање жита југоисточно од Белановице, 9. маја је наређено да се стреља десет талаца. Следећег дана ухапшено је осам припадника НОП-а и заробљена 24 четника. За четири убијена и пет рањених немачких и 12 убијених српских полицајаца у смедеревском срезу, командујући генерал је наредио да се стреља 150 талаца из срезова Младеновац, Аранђеловац и Смедеревска Паланка.¹²⁹ Због напада јединица Народноослободилачке војске на

¹²² Датни дневник и дневни извештаји за 1, 2 и 3 V 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-365, 393-4, 396-7.

¹²³ Објава Фелдкомандантуре 610. од 3. V 1943. АВИИ, НА, 50-1218.

¹²⁴ Дневни извештаји за 5. и 7. V 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-399.

¹²⁵ АВИИ, НА, 27 И-16/5.

¹²⁶ Дневни извештај од 7. V 1943, АВИИ, Мф. — в., Т-501, Р-249, С-430.

¹²⁷ Дневне вести за 7. V 1943. АВИИ, НА, 27 И-16/5.

¹²⁸ Дневни извештај за 8. V 1943. Исто; АВИИ, Мф. - В., Т-501, Р-249, С-438.

¹²⁹ Исто, за 9. и 10. V 1943. Исто, С-443, 453-4.

железничку станицу Кошеви, код Крушевца, 12. маја стрељано је десет талаца.¹³⁰ Истог дана ухапшено је у Србији 96 лица. Дан касније, немачка полиција је ухапсила западно од Крушевца 98, а 14. маја 62. лица.¹³¹

Према нацистичким евиденцијама, у првој половини маја ухапшено је 515 талаца, а стрељано за одмазду 505 затвореника. У другој половини маја нацисти су стрељали 634 а ухапсили 638 лица са територије Србије.¹³²

Током маја немачка полиција похапсила је неке руководеће квислинге, на пример, начелнике округа, па је командујући генерал био принуђен да скрене пажњу неким командантима да је ово хапшење дозвољено само по његовој наредби.

Масовна стрељања за одмазду и транспортовање логораша за Немачку током маја испразнила су концентрационе логоре. По неки немачки руководиоци, као фелдкомандант Фелкомандантуре 599 у Београду, покретали су питање смањивања квоте за одмазду због недостатка затвореника. После више консултовања о том питању са Мајснером и Шефером крајем маја дошло се до закључка да постојећу квоту 1:50 треба задржати и да у недостатку затвореника у унутрашњости, Служба безбедности врши стрељања из логора у Београду. Такође да се изврши хапшење према листи „Олуја”.¹³³ О овим закључцима обавештене су све фелдкомандантуре једном окружницом да мере одмазде морају брже спроводити и да не чекају недељама да освете неке случај. Ако се у року од недељу дана од запознати командујућег генерала не изврши одмазда, онда тек тражити извршење од команданта СИРО. То централно обављање стрељања не сме постати навика, „пошто само на месту злочина извршене мере одмазде имају дејства. Да народ не би стекао утисак да се то само плакатира а не стреља, с времена на време на месту злочина стрељати целокупну наређену квоту.”¹³⁴

Истовремено, због паљења целих насеља, скренута је пажња неким крајскомандантурама да то убудуће избегавају из два разлога: што то директно штети немачким привредним интересима, с једне стране, а с друге стране, преживели становници морају негде становати иначе ће побећи у шуму. Стога је наглашено да се паљење сме вршити само у изузетним случајевима приликом борби и за одмазду.¹³⁵

До тада је у пракси било да трупа заробљене партизанске и четничке вође после кратког саслушања одмах стреља. Од половине 1943. то се смело учинити само у споразуму са Обавештајним одељењем Штаба командујућег генерала и војног заповедника у Србији.¹³⁶

¹³⁰ Зборник I 5 455-6

¹³¹ Дневни извештаји' за 12. и 13. V 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-01, Р-249, С-461, 464, 474.

¹³² АВИИ, НА, 27 П-24/5.

¹³³ Ратни дневник за 23, 27. и 28. V 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-382, 385-6.

¹³⁴ АВИИ, НА, 41 Ц-7/1034-5.

¹³⁵ Командујући генерал-крајскомандантури Лесковац, 4. VI 1943, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-588.

¹³⁶ А҃ИИ. Мф. — Минхен, 3/596.

Према нацистичким анализама, од 1- јануара до 28. маја 1943. године, у 80 случајева извршене су одмазде, од којих само четири новчане казне а остало стрељања. Према тим подацима, за 80 напада, које су претежно извршили партизани, од којих осам на немачке трупе, стрељано је 2.332 лица. Било је наређено а услед недостатка затвореника још није извршено стрељање 340 талаца, што све укупно износи 2.672.¹³⁷

Тај број не изгледа тако велик у поређењу са 20.000 стреланих за три месеца 1941. Међутим, треба имати на уму да су овом цифром обухваћени само стрељани из затвора и логора. Овде нису урачунате жртве казних експедиција широм Србије, као и они који су погинули у борби. Ако бисмо обухватили и ове жртве, као и депортоване у логоре за интернирце, тај број био би вишеструко већи.

За нацисте је у јуну 1943. главни проблем био како организовати одузимање пољопривредних производа, у првом реду пшенице. О томе се *расправљало* током целог месеца. Генерални опуномоћеник за привреду Нојхаузен оптуживао је командујућег генерала Бадера да није имао довољно помоћи од војске и полиције и да је незадовољан прошлогодишњим сакупљањем пољопривредних производа, сечом дрва итд. Генерал Бадер му је узвратио да је то последица недостатка ударне моћи управе, јер је привредна управа одвојена од опште.

У лето 1943. Нојхаузен је тражио да се свакој крајскомандантури стави на располагање по једна чета војске. Приликом разговора како вршити одузимање пшенице, договорено је да то не врши Недићева влада, него фелд и крајскомандантуре уз помоћ полиције, с тим што би на свако од 300 сабирних места било придодато пет немачких и 20 српских полицајаца. Једино је Бенцлер приговорио да треба избегавати оне мере које Недићевој влади сметају да остане на свом положају, с обзиром на постојеће искуство са безобзирним одузимањем кукуруза у пролеће 1943, што је крајње неповољно деловало *расположење становништва*.¹³⁸

Међутим, сва та ангажованост у другим питањима није спречавала фашисте да и даље воде политику терора и злочина према српском народу, иако им је двогодишње искуство показало да се тиме не може постићи смирење Србије. Они су и даље покушавали да *ferorois/e* сломе један мали народ који се столећима успешно одупирао разнидиг освајачима.

Већ 1. јуна стрељано је 20 и ухапшено 14 талаца. Истог дана *д>на>* ловачка дивизија затражила је да се стреља 25 лица зато што је Бечу умро један њен официр рањен још у децембру 1942. у Младенцу.¹³⁹ Дан касније уништено је 13 и ухапшено 31 лице.

Нацисти су у својим извештајима обично разврставали ухапшене и стрељане на присталице НОП-а, четнике или на трећу групу којој су водили остала хапшења. Тако су 3. јуна под ознаком „остала хапшења“ ухапшена 22 лица. Следећег дана ухапшена су 33 и стрељана

¹³⁷ АВИИ, НА, 27 II-16/5.

¹³⁸ Дневни извештаји за 5, 6, 18. VI 1943. Исто, С-590, 593, 647-52.

¹³⁹ Дневни извештаји за 1. VI 1943. АВИИ, НА, 41 Ц-7/100-Ј-

љана два таоца.¹⁴⁰ У Краљеву је 7. јуна стрељан 41 затвореник код Пољопривредне школе.¹⁴¹ Дан касније командујући генерал наредио је да се за убиство три квислиншка председника стреља 30 талаца. Истог дана убијено је 58 лица, од којих су 32 били чланови Скоја и симпатизери НОП-а из Крушевца, похапшени у провали још крајем априла 1943. године.¹⁴² У Ариљу је 12. јуна откривена четничка организација и ухапшено је 12 лица. Због разарања железничке станице Кошеви, командујући генерал наредио је 14. јуна да се стреља 30 талаца. Истог дана, за разне нападе припадника НОП-а, стрељано је по наредби команданта полиције и Службе безбедности око сто талаца и ухапшен је 21 „помагач банди”.¹⁴³

У другој половини јуна извршена су два масовна стрељања, која су поново потресла српски народ. Прво стрељање било је 18. јуна, не зна се тачно у ком месту. За три убијена немачка царинска службеника, за напад на бугарски воз на прузи Ниш — Лесковац и за једног припадника Руског заштитног корпуса стрељано је 400 талаца.¹⁴⁴

Друго масовно стрељање извршено је у Крушевцу 29. јуна због напада једне чете Расинског и једног вода Топличког одреда на групу немачке полиције која је 17. јуна вршила одузимање пшенице код села Ђелије, на путу Крушевац — Брус. Том приликом погинуло је осам, а рањено седам полицајаца. Командујући генерал Бадер наредио је 24. јуна Мајснеру да за одмазду стреља 575 талаца, с тим што ће избор извршити у договору са крајскомандантуром у Крушевцу.

Још пре ове наредбе, градска полиција је у ноћи између 20. и 21. јуна почела са хапшењем у Крушевцу, када је ухапсила преко 30 лица.

Следећег дана настављен је лов на људе по околним селима. У списак села која је требало казнити ушла су готово сва села с једне и друге стране реке Расине и пута све од места борбе до Крушевца, као и околна села Крушевца. Нацисти су из искуства знали да су се сељаци разбежали па су прошли кроз села да, тобож, траже партизане. Кад се један део сељака вратио кућама, отпочели су са хапшењима. За два-три дана ухапсили су 284 сељака, које су довели у зграду казненог-поправног завода, где је током 1943. године био концентрациони логор за овај крај.

Још једно хапшење у Крушевцу извршено је у ноћи између 25. и 26. јуна, када је ухапшено 26 лица. Крајскомандант, мајор Кни могао је 27. јуна обавестити командујућег генерала да располаже са 320 талаца, а да осталих 255, колико је предвиђено за стрељање, треба да припреми Служба безбедности из других крајева.

За извршење злочина одређен је 28. јуни. Али на молбу квислиншких власти, због Видовдана који се сматрао српским националним празником, Немци су одложили стрељање за један дан.

¹⁴⁰ Дневни извештаји за 2. и 3. VI 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-585, 587.

¹⁴¹ В. напомену 107.

¹⁴² Ратни дневник за 8. VI 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-553, 606; Крста Милосављевић, *Тамо где је Слободиште*, Нови Сад, 1969, стр. 95.

¹⁴³ Дневни извештај за 14. VI 1943. Исто, С-637; НА, 2А-15-33/9.

¹⁴⁴ *Зборник* I, 5, 460-1.

Уочи 29. јуна у Крушевац је авионом долетео Мајенер у пратњи шефа квислиншке службе безбедности да лично руководи стрељањем. У зору 29. јуна почело је уништавање невиних људи.

Психозу у логору уочи погубљења описао је укратко Влада Савић Јан, секретар Окружног комитета Скоја за Крушевац, који је ухапшен приликом провале у априлу:

„Данас 28. јуна 1943. дошло је око 40 људи са лопатама, мотикама и трнокопима и отишли су на брдо иза Завода. Апсолутно изгледа да ће да копају раке. Следеће ноћи биће нових ужаса у овом логору. Преко 400 невиних људи стрепи и чека... .

Важно је знати да су у овај логор дотеривали народ на кланицу раме уз раме Немци и Српска државна стража. Тражимо по осветку слободе стоструку одмазду над Немцима, Бугарима, Српском државном стражом и добровољцима ...”

Углавном, тако се храбро држала већина комуниста. Иако су знали да сигурно иду у смрт, веровали су у победу и тражили су освету.

На стрељање су Крушевљане изводили у групама по 32. Одмах после прозивке, свлачили су их у ходницима и етрљали их у близини зграде Казнено-поправног дома. Укупно тог дана стрељана су 324 лица. За 307 су утврђена имена. док за преосталих 17 још нису. Бројно стање стрељаних према местима из којих су доведени изгледа овако: из Крушевца 51; Горњег Степоша 13; Наутара 19; Шеврана 23; Пасјака 16; Дедине седам; Макршана седам; Бивоља четири; Липовца 12; Витановца 13; Шогоља 23; Јабланице 24; Модрице 15; Читлука 23; Мудраковца седам; Себечевца 11; Пакашнице шест; Златара шест; Гара четири, из осталих места 28.¹⁴⁵

Поред ових масовних стрељања, у другој половини јуна командујући генерал наредио је (21. јуна) да се стреља 20 талаца за рањеног немачког инжењера из Бора, а као колективна казна да се у селима северно од пута Жагубица — Бор покупи 300 оваца и изручи крајско-командантури Пожаревац. За убиство три председника општина, 23. јуна је стрељано 30 талаца.

Осим тога, нацистичке јединице у источној Србији дошле су у село Рудну Главу 26. јуна и спалиле петнаест кућа и стрељале 20 сељака.¹⁴⁶ Приликом операција северозападно од Бора, од 26. до 28. јуна, један немачки батаљон ухапсио је 116 талаца. Због разарања рудника код Алексинца, због напада на санитарски воз недалеко од Крушевца и за напад на железничку станицу код Аранђеловца командујући генерал је наредио 27. јуна да се стреља 90 талаца. Дан касније, немачка полиција у околини Младеновца стрељала је седам, ухапсила 102, а северно од Гуче 23 лица.¹⁴⁷

¹⁴⁵ „Саопштења”, бр. 66—93, стр. 826—829; Наређење Бадера — Мајснеру 24. VI 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-686; НА, 27 И-29/50 опширније: К. Милосављевић, н. д, 93—113.

¹⁴⁶ АИРС, Хроника Пореча, стр. 112. У пресуди Мајснеру 22. XII 1946. каже се да се тај догађај одиграо 26. јула и да је тада изгорело 20 кућа, стрељано 16 сељака а 35 одведено у затвор. АВИИ, НА, 27-2/5.

¹⁴⁷ Дневни извештаји и ратни дневник за поменуте дане. АВИИ, Мф., — В., Т-501, Р-249, С-568, 646, 665, 675, 673, 681, 699; Мф. — Минхен, 4/20; НА, 41 Е-14/2799; 27-28/2.

Нацистичка активност у Србији током јула била је усмерена на то да се прикупи што више пшенице од сељака. Овога пута Нојхаузен је био реалнији, није тражио немогуће као 1942. године. Од 400 хиљада т житарица и сточне хране које је тражило Министарство за исхрану Рајха, обећао је да ће сакупити 200 хиљада т.¹⁴⁸

Поред низа операција које су предузимали против јединица Народноослободилачке војске у Србији, нацисти нису заборављали ни да се за најмањи губитак у људству или материјалу освете српском народу било хапшењем, стрељањем, пљачкањем или паљењем. Додуше, из јула месеца потиче један интересантан предлог пука „Брандбург“ команданту Југоистока, да бруталан став према партизанима треба изменити, „јер стрелчање без разлике никад није довело до успеха. Они остају партизани, јер им нема повратка натраг због немачких наређења“. У истом предлогу је стајало да треба човечије поступати према партизанима и спроводити их у сабирне логоре. Један део употребити у оквиру немачких трупа, а други задржати у логору. Сви они треба да гарантују својом главом за издају неког од ангажованих партизана. Међутим, овај предлог је одбијен.¹⁴⁹

Стрељања су и даље вршена овакодневно, јер полиција која је ово чинила није се мењала, код ње је постојао континуитет. Насупрот томе, трупе су се смењивале, Већ 1. јула командујући генерал наредио је да се стреља десет талаца за убијеног квислиншког кмета. Приликом операција источно од Пожаревца ухапшенасу 62 таоца. Дан касније, 197. дивизија у Смедереву је ухапсила 52 лица осумњичена као комунисти. Истог дана, југозападно од Алексинца, заробљено је и ухапшено 35, а јужно од Чачка 11 лица. На територији Аранђеловац — Топола — Младеновац 4. јула ухапшена су 34 лица осумњичена као комунисти. Истовремено је командујући генерал наредио Фелдкомандантури 809 да стреља десет талаца за убијеног поручника Српске државне страже. Следећег дана он се сагласио са предлогом Фелдкомандантуре 809 у Нишу да се стреља 20 затвореника због убиства председника општине Батушнице и Белановице. Истог дана немачка-полиција стреља је 25, а ухапсила у области Гуче и североисточно од Краљева четири Дражине присталице.¹⁵⁰

Није било краја у измишљању мера којим ће се мучити потлачени народ. На пример, средином јула, начелник Штаба Групе армија „Е“, Ферч, издао је заповест да се због учесталих саботажа на железници у сваком транспортном возу иза локомотиве уведе један затворени „Г“ вагон са заробљеним припадницима покрета отпора и таоцима из балканских земаља, које ће у случају напада на воз стрељати.¹⁵¹

Немачка служба безбедности 7. јула ухапсила је 13 талаца заједно од Ужица. Дан касније, 297. дивизија заробила је 12 лица. Фелдкомандантура Београд је 17. јула ухапсила 11 комуниста, а 12.

¹⁴⁸ и г т а Р-249, С-1177; НА, 44 Е-5/70.

¹⁴⁹ АВИИ, НА, 4Г Е-7/1065-67.

¹⁵⁰ Ратни дневник за 1. и 4. VII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-252, С-1176, 1179; Дневни извештаји за 1, 4, 5. VII 1943. Исто, С-1212, 1222, 1227-30.

¹⁵¹ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-58, 59.

јула 21 члана четничког оmlадинског штаба, међу њима и команданта.¹⁵²

Стална стрелџања широм Србије за одмазду, у којима су се фелдкомандантуре углавном ослањале на концентрациони логор Бањица у Београду, као неисцрпну резерву, довела су до тога да је на Бањици остало мало логораша. Ради тога је Гајтнер, у Бадерово име, интервенисао код фелдкомандантуре да оне на својој територији саме обезбеде довољно затвореника за одмазду у споразуму са месним службама полиције и Службе безбедности. У нужним случајевима могу организовати посебне акције. Гајтнер је, на крају, захтевао да се убудуће лица за одмазду покривају из логора фелдкомандантура, а само у изузетним случајевима из логора Бањица.¹⁵³

Истовремено је командант Групе армија „Е“ издао заповест 14. јула, којом опуномоћује све команданте да без претходне дозволе претпостављених предузму мере против становништва које испољава непријатељско држање. О тим мерама они треба само да јаве и он ће их заштитити. Овим наређењем још више су се отвориле могућности за самовољно дејствовање и злочине појединих команданата према становништву покорених балканских земаља.¹⁵⁴

Половином јула Служба безбедности је ухапсила у општини Ђураково 35 лица за саботаже на прузи Лајковац — Младеновац и за напад на немачки санитетски воз. Истог дана стрељано је 50 талаца.

Приликом покушаја да се зароби Штаб Драже Михаиловића спалљено је село Каменица. Поред тога, 15, 16. и 17. јула Немци су ухапсили у планинском делу Маљена, Повлена и Медведника 338 и стрељали једанаест лица.¹⁵⁵

Због напада на бугарско обезбеђење на железници, 18. јула стрељано је 50 талаца. Истог дана, у Суводању код Ваљева ухапшено је 87, а дан касније јужно од Ваљева 71 лице. За убиство три председника и за саботажу код Даросаве, 28. јула, стрељано је 40 талаца. Приликом операција Немачке службе безбедности са бугарском војском, јужно од Алексинца до Великог Јастрепца, 21. јула ухапшено је 69 талаца, а на Медведнику осам припадника четничких одреда.¹⁵⁶

Двадесет другог јула у простору Параћина и Ражња ухапшено је 13 и стрељана су два дезертера Српске државне страже за пример другима да не беже. У Зајечару и Сокобањи 29. јула ухапшено је 26 лица, од којих осам због слушања радија. Два дана касније стрељано је 40 талаца за убиство једног кмета и делимично уништење рудника код Алексинца. Истог дана, југозападно од Лесковца, ухапшено је 40 лица.¹⁵⁷

Командујући генерал наредио је 4. августа да се стреља 20 затвореника због напада јединица Народноослободилачке војске на же-

¹⁵² Дневни извештаји за 7, 8, 11, и 12. VII 1943. Исто. С-1235, 1238, 1243, 1250.

¹⁵³ АВИИ, НА, 41 Ц-7/1067.

¹⁵⁴ Дневни извештај за 13. VII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-252, С-1260.

¹⁵⁵ Ратни дневник 297. пешадијске дивизије, АВИИ, НА, 41 Ц-7/1072; 27 П-30/5.

¹⁵⁶ Дневни извештај 18. VII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-252, С-1276, 1302; НА, 2 А-15-33/25.

¹⁵⁷ Дневни извештај 29. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-252, С-1330, 1334; Објава 5. VIII 1943, АВИИ, НА, 50-3/16.

лезничке станице Мали Извор и Грљан. Истовремено се први пут у документима помиње да одмазда не долази у обзир за убијеног кмета села Југовца, јер је захтев закаснио. Од убиства до захтева протекло је скоро месец дана, па би казна била без ефекта.¹⁵⁸

Следећег дана стрељано је десет талаца због несталог лекара из Бора. Код Неготина и Чачка 6. августа ухапшено је 37 лица, а 7. августа командујући генерал је наредио да се стреља 150 талаца због напада јединица Народноослободилачке војске код Руњковца (Лесковац), у коме су погинула два и рањена два припадника немачке граничне заштите. За ово стрељање одобрено је да се похватају мушкарци села Брзе и Тодоровца, а уколико их ни тада не буде довољно и мушкарци Руњковца.¹⁵⁹

Због убиства председника и рађавања секретара општине Мало Орашје (Смедерево) и за спаљене две вршалице, командујући генерал је наредио 8. августа да се стреља 15 талаца. Истог дана у Костолцу је ухапшено 17 лица. За одмазду 9. августа стрељано је десет, 13. августа одобрено је да се стреља 20 талаца за убијена два председника општина.

Због напада Пожаревачког партизанског одреда код Пожаревца командујући генерал је наредио 14. августа да се стреља 150 талаца за убиство два и рађавање два немачка војника. Како нацисти нису били у стању да утврде политичко порекло починиоца дела, стрељали су таоце НОП-а и Дражиних четника.¹⁶⁰

Истовремено је 297. дивизија почела операције на планинама Копаонику и Јастрепцу. На простору Крушевац — Трстеник стрељала је 14 августа 31, а ухапсила 19 грађана. Свакако највећи злочин током августа починили су немачка полиција и бугарски војници због заробљених 18 бугарских војника и два Немца из граничне испоставе Ивањица. За одмазду, јужно од Ариља, мешовита казнена експедиција стрељала је 372 сељака, 351 ухапсила и спалила 460 кућа.¹⁶¹

Командујући генерал наредио је 16. августа да се стреља 70 талаца за убиство немачког полицијског подофицира, сеоског етарешине Букаревца и за напад на постројења за испирање кварца у селу Рготињи.¹⁶² Истовремено, код Књажевца, завршена је акција Службе безбедности против четника, када је ухапсила 29 лица осумњичених да припадају четницима, у Чачку, 18. августа, ухапсила је 28 лица под сумњом да су комунисти, а на простору Чачак — Ивањица заробила шест четника. За убиство два председника општина и напад на варошицу Рудник стрељано је 50 талаца.

Нацистички окупатор наилазио је на све већи отпор народа приликом пљачкања жетве, који се манифестовао у спаљивању вршалица. Због тога је командујући генерал наредио 19. августа да се „при тежим случајевима саботажа одмах захтевају и извршавају мере од-

¹⁵⁸ Дневни извештај 4. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-38.

¹⁵⁹ Исто; за 5> 6> 7 VIII 1943 Исто; С-55, 61, 64; НА, 27 II-32/5.

¹⁶⁰ Извештаји 9-14. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-53, 102-3, 110; НА, 27 II-32/5; Минхен, 12/622.

¹⁶¹ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-113, 116; 120.

¹⁶² Зборник I, 5, 462.

мазде у сваком округу". Истовремено је одобрено да се у селу Грабовици ухвати десет талаца због сметњи приликом реквизиције жита.¹⁶³

Енергично супротстављање јединица Народноослободилачке војске Србије у 1943, спречило је окупатора да опљачка Србију онако како је то чинио током 1942. До 19. августа сакупљено је само 16.000 t пшенице, и то под војним и полицијским притиском, док је за исто време у Банату опљачкано 66.000 t.¹⁶⁴

Нацисти нису могли надокнадити недостатак радне снаге у рудницима из Србије, него су за неке руднике морали употребљавати или заробљене Италијане или Јевреје из других земаља. Тако су, на пример, за рудник Бор морали ангажовати 3.000 Јевреја из Мађарске.

Без обзира на смену штабова, одмазде су вршене и крајем августа. За оштећење водовода у Врњачкој Бањи и због напада код Лебана, 19. августа ухапшено је сто лица, а у Трстенику 15 интелектуалаца због веза са четницима. Дан касније, спаљено је село Доња Бела Река. У том селу је 2. SS — полицијски гранични тенковски пук, организовао лов на луде без обзира на пол и узраст. Стрељано је 47 лица, од којих 15 жена и 12 деце од 1 до 15 година, а спаљено око 40 кућа.¹⁶⁵ Посебно тежак злочин одиграо се 25. августа у селу Црнајки, срез Доњи Милановац, где су фашисти, по кућама убили 40 лица, међу којима је било жена и деце, а 60 талаца су одвели у логор.¹⁶⁶

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У БЕОГРАДУ 1943. ГОДИНЕ

Нацистички окупатори су у току 1943. године наставили са прогонима, хапшењем и уништавањем становништва Београда. Другог јануара у Београду је ухапшено 27 талаца. Дан касније њих шесторо Четвртог јануара стрељано је 13, а 25. јануара 57 затвореника из логора Бањица. Од 6. до 15. јануара у Београду је ухапшено 59, од 16. до 25. јануара 1942 — 94 лица.¹⁶⁷

Почетком 1943. Комунистичка партија у Београду изгубила је неколико својих истакнутих руководилаца. Специјална полиција је 16. јануара ухватила Јанка Лисјака, секретара Месног комитета Београда, који је после кратког времена умро у затвору услед тешких мучења. Исти прокуратор који је провалио Лисјака, проказао је и Мирка Томића, који је, пружајући оружани отпор, погинуо 17. јануара у Табановачкој улици. Није се дуго одржао ни нови секретар Месног комитета КПЈ Станислав Сремчевић, кога су, заједно са Ђуром Гајићем,

¹⁶³ Дневни извештаји 18. и 19. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-137, 140.

¹⁶⁴ Месечни извештај за август 1943, исто, С-153-4.

¹⁶⁵ Пресуда групи Мајснер 22. XII 1946. у Београду. АВИИ, НА, 27-2/5.

С. Босиљчић, *Источна Србија у НОБ-у*, стр. 81; У извештају војноуправног команданта од 21. VIII каже се да је стрељано 33 комуниста и 13 кућа спаљено. У овом случају полиција је тражила да се стреља још 50 лица. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-170; У хроници Доња Бела Река, стр. 34, стоји да је број стрељаних 70. АИРПС.

¹⁶⁸ Опширније: Хроика Пореча, стр. 113.

¹⁶⁷ Десетодневни извештаји војноуправног команданта у Србији за период 6-15. I и 16-25. I 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1193, 1239.

15. фебруара убили агенти Специјалне полиције у Неготинској улици.¹⁶⁸

Број ухапшених у Београду крајем јануара стално је растао. Од 26. јануара до 5. фебруара 1943. ухапшено је 168, а од 6. до 15. фебруара 1943. године 113 лица.

Командујући генерал у Србији одобрио је 5. фебруара да се у Нишу стреља 195 затвореника из логора Београд и Ниш. Због акција јединица Народноослободилачке војске у округу Крушевац стрељано је 75 талаца из Крушевца и Београда.¹⁶⁹

Фелдкомандантуре и крајскомандантуре у унутрашњости обично нису имале довољно талаца у логорима и затворима па је командант полиције и службе безбедности др Емануел Шефер био овлашћен да дотичним фелд и крајскомандантурама ставља на располагање затворенике из логора у Београду. Како је у логорима по унутрашњости било мало затвореника, то су највећим делом за одмазде стрељани из логора Бањица или Сајмиште.

Најмасовнија одмазда у фебруару извршена је 19. фебруара, када је стрељано 400 логораша, од којих 225 из логора Бањица, због тога што је пожаревачки партизански одред убио команданта 734. пука, 704. пешадијске дивизије, пуковника Хенсела, једног официра, подофицира и војника. Од 21. до 28. фебруара у Београду је стрељано око 500 талаца.¹⁷⁰

У ствари, и фебруара 1943. године хапшења су вршена свакодневно¹⁷¹.

1. П	20	13. П	20
2. П	10	14. П	16
3. П	2	15. П	27
4. П	5	17. П	11
5. П	11	18. П	19
6. П	11	19. П	8
7. П	6	21. П	5
8. П	12	23. П	6
9. П	3	24. П	36
10. П	8	25. П	11
11. П	6	26. П	11
12. П	4	27. П	35
		28. П	32
			лица

Поред низа масовних хапшења и стрељања у Београду је уведен и обавезан рад за лица рођена од 1917. до 1921, у трајању од четири месеца. Немци и квислинзи нису имали више илузија да ће Српском заједницом рада и Националном службом рада моћи да мобилишу радну снагу за своје циљеве. У 1943. години све више прибегавају „обавезном раду“, тј. принудном раду за грађане. Са проглашавањем то-

¹⁶⁸ О томе опширније: Ј. Марјановић, н. д, Т., 262-64.

¹⁶⁹ АВИИ, НА, 27 П-7/5, 8/5; 27-2/2.

¹⁷⁰ Види Напомену 71.

¹⁷¹ Мф. В., Т-501, Р-248, С-1267-1409.

талног рата у Рајху, он је постао масовна појава. За неодазивање на наређења о принудном раду предвиђене су новчане казне и до две године принудног рада, које су се могле заменити затвором. За радове у Рајху, према уредби „о упослешу снаге“, долазили су у обзир мушкарци од 18 до 45 и неудате жене од 21 до 35 година старости.¹⁷²

Само у првој половини 1943. године, према извештају немачке фелкомандантуре из Београда, упућено је на принудан рад у Бор 3.560 радника, у Коетолац 238, у околину града 1.560 радника, што укупно износи 5.458 радника. Те године око 11.000 Београђана било је упућено на принудни рад.¹⁷³

Београд је и у марту био на ударцу окупатора. У току марта ухапшено је:

3. III	18	16. III	15
4. III	9	17. III	3 и 300 омладинаца је по- слато на принудни рад у Немачку
5. III	41	18. III	11
6. III	14	20. III	13
7. III	21	21. III	5
8. III	10	22. III	8
9. III	5	23. III	4
10. III	19	25. III	7
11. III	38	26. III	3
12. III	4	27. III	7
13. III	2	29. III	15
14. III	10	30. III	5 лица ¹⁷⁴
15. III	8		

Другог априла стрељана су 22, а 4. априла 50 талаца. Неколико дана касније, 8. априла, у Београду и Ваљеву стрељано је сто талаца, од којих 18 из логора Бањица, због напада на групу окупатора и квислинга који су одузимали жито. Мало касније, 12. априла, стрељано је десет, а 17. априла 80 „комунистичких талаца“. Крајем априла стрељано је 150 логораша са Бањице који потичу из ерезова Смедерево и Младеновац, због убијена три немачка војника код села Биновца. Међутим, у књизи *Бањица* каже се да је 22. и 27. априла стрељано 212 затвореника.¹⁷⁵ Поред тога, у Београду су сваког дана хапшени таоци:

¹⁷² Лист уредаба командујућег генерала и војног заповедника у Србији од 26. III 1943.

¹⁷³ Ј. Марјановић, н. д, Т., 273.

¹⁷⁴ Ратни дневник и дневни извештаји командујућег генерала и војног заповедника у Србији за март 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-54-160.

¹⁷⁵ Сва стрељања затвореника из логора Бањица наведена су у глави о концентрационим логорима. Међутим, очигледно је да се подаци из књиге *Бањица* и из немачких извештаја не поклапају, па их зато овде и наводим. *Бањица*, стр. 66; Дневни извештај командујућег генерала од 17. IV 1943. АВИИ, НА, 27-18/2; Ратни дневник 104. ловачке дивизије за 25. IV 1943; НА, 41, Ц-7/1055.

1. IV	7	13. IV	6
2. IV	3	14. IV	3
3. IV	10	16. IV	6
4. IV	8	17. IV	10
5. IV	6	18. IV	6
6. IV	7	19. IV	2
7. IV	12	21. IV	11
8. IV	15.	22. IV	2
9. IV	15	23. IV	7
10. IV	11	25. IV	4
11. IV	15	29. IV	10 талаца ¹⁷⁶
12. IV	15		

Без обзира на ангажовање највећег дела непријатељских снага у операцији „Шварц“, у Београду су вршена стрелана и у мају. Тако је 2. маја командујући генерал и војни заповедник наредио да се стреља 15 талаца због убиства председника места Вошановац. Ради застрашивања становништва хомољског краја исти генерал је наредио 5. маја да се стреља 50 талаца. Међутим, како се таоци нису могли прикупити у Хомољу, 7. маја стрељано је 50 затвореника из логора Бањица. Неколико дана касније, 11. маја стрељано је 7, а 14. маја 91 затвореник. Међу стрељаним претежно су биле жене. У другој половини маја у Београду је ухатен 51 талац.¹⁷⁷

Нацисти су преко лета били заузети одузимањем плодова жетве, али су истовремено хапсили и стрељали. Тако је 16. јуна стрелано осам и ухапшено 50 талаца. Нешто касније, 26. јуна из логора Бањица стрељан је 41 талац. Командујући генерал наредио је 28. јуна Фелдкомандантури 599 да се у Београду стреља 25 талаца за рањеног подофицира код Раље.

Поред тога, 19. јуна у Београду је откривена четничка омладинска организација и извршено је више хапшења. Неколико дана касније, 12. јула, ухапшен је 21 члан омладинског четничког штаба, међу њима и командант.

Током јула из логора Бањица стрелано је око сто затвореника, а исто толико је ухапшено.¹⁷⁸

Такође је и у августу стрељано око 300 затвореника.¹⁷⁹

Реорганизација командовања на Балкану само је повећала број немачких штабова, трупа и полиције у Београду.

У септембру су нацисти стрељали око 250 затвореника. Осим тога, 11. септембра су ухапсили 14 грађана, а 24. септембра проваљен је центар четничког команданта Србије Трифуновића. Том приликом

¹⁷⁶ Ратни дневник и извештаји командујућег генерала и војног заповедника у Србији за април 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-249, С-166-355.

¹⁷⁷ У књизи *Бањица* пише да је 7. маја стрељано 37 затвореника. Иако је било речи о овим стрељанима у глави о концентрационим логорима, поново наводимо неке податке из немачких извора, који се разликују од оних у књизи *Бањица*. Дневни извештаји командујућег генерала за 5. и 7. V 1943. Мф. — В., Т-501, Р-249, С-399: *Бањица*, стр. 67.

¹⁷⁸ *в Бањица*, стр. 69, АВИИ, НА, 41 Ц-7/1059.

¹⁷⁹ Дневни извештаји војноуправног команданта у Србији за август 1945. Мф. — В., Т-501, Р-253, С-53, 10-2, 10-2, 110; Мф. — Минхен, 12/622.

ухапшено је 16 четничких присталица из Српске државне страже и један директор банке, а дан касније, шест чланова „обавештајног“ и пет чланова „дивилног“ штаба Драже Михаиловића.¹⁸⁰ Било је то у време кад је Немачка служба безбедности дошла до података да се у руководећим квислиншким круговима већ развила спорузмевања са Дражом Михаиловићем у случају повлачења Немаца.

Посебно масовно стрелашање у Београду било је 1. октобра, када је из логора Бањица стрељано 323 затвореника. Међу њима су се налазили: Лепосава Стаменковић, Милева Мирковић и други. Половином октобра стрељана су 63 таоца.¹⁸¹

Нарочито тежак ударац народноослободилачком покрету у Београду задала је Немачка служба безбедности и квислиншка полиција почетком октобра. У току лета 1943, чланови Покрајинског комитета који су живели у Београду покушали су да обнове везе са оним члановима Партије који су остали на слободи и да обнове партијске и скојевске организације. На том послу радили су чланови ПК Василије Буха и Петар Стамболић. Септембра 1943. доведена је из Пожаревца Вера Милетић, члан Окружног комитета, са задатком да формира месно руководство Комунистичке партије у Београду.

Специјална полиција је октобра 1943. извршила нова хапшења. Том приликом успела је да привремено прекине рад партијских организација у Београду. Најпре је ухапшена Вера Милетић, вероватно услед провале провокатора Лазара Дожића. Дан касније ухапшен је и Василије Буха. Обоје су приликом саслушања признали највећи део онога што су знали о раду КПЈ у Београду и Србији. На основу њиховог признања ухапшено је више људи са којима су долазили у додир. Проваљена су и партијска склоништа у Шумадијској и Мокролушкој улици. У оба склоништа ухапшено је по неколико комуниста.

Том приликом ухапшени су: Сениша Станковић, Душан Богдановић, Стипе Пекић, Добрила Благојевић, Даница Вучетин, Драгослав Дожић, Душко Јовановић, Деса Жарић, Србијанка Букумировић и други. Осим тога, Вера и Василије су одали Јанка Јанковића, чиновника Управе града Београда и Цветка Црњака, полицијског агента, који су тајно сарађивали са члановима Комунистичке партије, у првом реду члановима Покрајинског комитета и обавештавали о датуму хапшења и о држању појединих ухапшених комуниста за време саслушања пред полицијом. Сви су после мучења одведени на Бањицу и одатле стрељани. У немачким извештајима остала је кратка белешка да је 7. октобра ухапшено 11, 14. октобра — 10, 18. октобра — седам, 22. октобра — пет и 24. октобра — 12 комуниста.¹⁸²

Најмасовнији злочин током октобра у Београду догодио се 29. октобра, када је стрељано 400 затвореника.¹⁸³

¹⁸⁰ Ратни дневник и дневни извештаји војноуправног команданта у Србији Са месец септембар 1943. Мф. — В., Т-501, Р-253, С-210, 213-14, 326, 341, 347, 350, 353-4, 360, 370, 383, 397, 400.

¹⁸¹ Бањица, стр. 69.

¹⁸² Опширније Ј. Марјановић, Београд, 284-7.

¹⁸³ Објава фелдкомандантуре 809. од 30. XI 1-943. АВИИ, НА, 50-4/16; Мф. — Минхен, 12/661. У књизи Бањица ово стрелашање се не помиње.

У јесен 1943, упркос ангажовању, да задрже део Главне оперативне групе при ВШ или „црвене снаге“, како су тада називали НОП, нацисти су и даље вршили одмазде.

Новембра месеца у Београду је ухапшено: 13. новембра — 12, 16. новембра шест; 18 и 19. новембра по пет, наводно, комуниста.¹⁸⁴

Мере одмазде и терор у децембру су знатно смашени, што је свакако последица притиска Оперативне групе ВШ, ангажовања нацистичких снага у операцији „Кугелблиц“ и у дејствима против јединица Народноослободилачке војске у Србији. У децембру, према сачуваним подацима, 11. децембра, ухапшено је 12 лица осумњичених да су комунисти.

Због несташице радне снаге у ратној индустрији Немци су у Београду позвали на принудан рад лица рођена од 1919. до 1925. Међутим, ретко се ко одазивао позиву окупатора. Било је све очигледније да нацисти губе рат, па се народ постепено ослобађао страха од репресалија.

¹⁸⁴ Ратни дневник од 16. XI 1943. и дневни извештаји за период 16-30. XI 1943. Мф. — В., Т-501, Р-253, С-927-29, 828, 876, 911.